

urednik edicije *teorija* Borislav Mikulić

Rastko Močnik

Koliko fašizma?

ISBN 953-6542-09-9

Kraj drugog svjetskog rata bio je samo vojna pobjeda.

Pobijeđene su bile fašističke države i njihove vojske.
Ali nije bio pobijeđen fašizam kao povijesna praksa,
politička metoda, ideološka mreža i misaoni obrazac.

Fašizam je preživio i sada se vraća,
pa i tamo gdje je bio pobijeđen.

Naziv originala:

Rastko Močnik

*Extravagantia II**Koliko fašizma?*

[Studia Humanitatis Minora, Ljubljana 1995]

prijevod **Bastard translation machine**

Srečko Pulig [u suradnji s Borislavom Mikulićem]

1998.

Sadržaj

<i>Poslije ukradene revolucije</i>	
[Predgovor hrvatskom izdanju 1998]	9
<i>Antifašizam</i> 95 [Uvod u slovensko izdanje]	25

I. MELANKOLIJE ALTERNATIVE

<i>Utopija i samoobrana duha</i>	31
<i>Pakleni stroj</i>	43
<i>Liberalizam danas</i>	57

II. ANTI-ANTIFAŠIZMI

50	65
<i>Još ima vremena</i>	69
<i>Nakon trijumfa</i>	77

III. DIJAGNOZE FAŠIZMA

<i>Koliko fašizma?</i>	85
<i>Koliko fašizma — drugi put</i>	145
Bibliografski podaci	155
O autoru	156
Napomena priredivača	158

Poslije ukradene revolucije

PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Tekstove sadržane u ovoj knjižici napisao sam 1995. godine, u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, u vrijeme političke nestabilnosti, kad se u djelovanju ovdašnje države mogla razabrati zloćudna mješavina rigidnosti, nekompetentnosti, autoritarizma i panike. Tim spisima sam se pokušao odazvati intelektualnoj *urgentnosti*, koja je bila utoliko dramatičnija što se tada činilo da su oni što "obavljaju društvenu funkciju intelektualaca" — da se poslužimo Gramscijevim izrazom — odlučili mobilizirati ekstremističke desne ideologije i svojom velikom društvenom snagom, poduprtom utjecajem elitnih asocijacija i školskim kanonom, angažirati "intelektualni establishment", tj. značajan dio ideoloških aparata države, u smjeru koji je po mojoj ocjeni vodio u fašizam. Otuda skokovitost, površnost, čas nasilnost, čas opet patetičnost tih spisa.

Ljubazna gesta kolega i kolegica iz Hrvatske, koji su se potrudili prevesti i pažljivo prirediti ove napise i predati ih javnosti koju mi ni nova granica nije otrgnula ni od duha, a niti, ako mogu tako reći, od srca, dopušta mi pretpostaviti da u tom pisanju ipak ima i nečega što je nadživjelo trenutak zapisivanja. Glavna ispravka koju bih sada predložio, sastoji se u tome da je ono što mi se prije tri godine činilo poput nekakve *aberracije* u stvari *normala* epohe, koja će vjerojatno još neko vrijeme trajati. Iako sam se — na brzinu, možda čak u panici — potrudio da u tim napisima ocrtam *povijesne* procese koji su doveli do specifične fašistoidne konjunktore, ipak je analiza, onakva kakvu posreduju napisi, uvelike nedostatna. Ona se ograničava pretežno na intelektualne i ideološke dimenzije, zahvaća doduše i "materijalnu egzistenciju ideologije" u školskom aparatu, dotiče političke konstrukcije u njihovoj materijalnosti i u diskurzivnosti njihove reprodukcije — ali svejedno isuviše zanemaruje

temeljne dugoročne procese u društvu i pogotovo u njegovoj "ekonomskoj bazi", ako mogu upotrijebiti danas tako zdušno diskreditirani žargon. Zato ću u ovome predgovoru skicirati čime bi u budućim raspravama valjalo dopuniti ove spise — i što bi možda iz njih mogli sačuvati i za budućnost. Osnovni postav, čini mi se, još uvijek stoji: naime, da pitanje nije "Fašizam — da ili ne?" već "Koliko fašizma?". To znači da je ono što stenografski nazivamo "fašizam"¹ strukturni moment u instalaciji, pa i, kako se sada čini, u reprodukciji ovdašnjeg "semi-perifernog" kapitalizma.² Ta hipoteza pobija mit, zajednički i liberalističkoj ideologiji i većini marksizama, da su kapitalistički način proizvodnje, a navodno i kapitalistička društvena formacija sposobni reproducirati se *bez vanekonomske prisile*. Ustrajnost toga mita utoliko je više vrijedna pozornosti što je mislilac kojega liberalizam drži svojim ishodištem, a marksizmi za svoj glavni predmet kritike, mislio drugačije. Naime Adam

1] U krajnje negativnoj recenziji koju je o knjizi *Koliko fašizma?* — *Extravagantia II* [Ljubljana, 1995.] u dnevniku *Delo* objavio **Matevž Kos** (i, kako mi govore prijatelji, ponovio u reviji *Literatura*), sadržan je i opravdani prigovor: da knjiga ne donosi *definiciju* fašizma. Mogao bih se doduše izgovoriti da to danas ipak nije akademska tema i da je dovoljna samo površna pozornost, da umjesto teorijskih definicija sakupimo *empirijske primjere* fašistoidnog i fašističkog diskursa u ideologiji i u praksi stranačkog establishmenta, uključujući pojedinačna djelovanja nacionalne države; i osobito u "masovnom komuniciranju" hegemonih medija, uključujući i pomenuto *Delo*. Ali time bih pitanje samo promijenio u problem kako te elemente *prepoznati* u javnim diskursima. Dva su uzroka za taj nedostatak u ovoj knjizi, jedan drugom suprotstavljeni:

1. S jedne strane intelektualistički sam pretpostavljao da je pitanje određenja fašizma u ovdašnjoj javnosti već dovoljno razjašnjeno. Ta njime smo se intenzivno bavili u kasnim sedamdesetim i u ranim osamdesetim godinama u okviru analize mehanizama vlasti u sistemu socijalističkog samoupravljanja, za koji smo mislili da je specifična kombinacija "staljinističkih" i korporativističkih (dakle "fašistoidnih") elemenata. Iz tih rasprava je, što se tiče problematike "staljinizma", izašla danas neopravdana zaboravljena, odlična knjiga **Tomaža Mastnaka** *K kritiki staljinizma* [Prilog kritici staljinizma, Krt, Ljubljana, 1982.]; o problematici

Smith upozorio je³ da je imanentnu logiku "slobodnog tržišta", koja zbog interesa "onih što žive od profita" spontano teži monopolizaciji, moguće zaustaviti samo državnim mjerama suverena. Već prva klasična teorijska formulacija dijagnosticirala je dakle da je "slobodno tržište" po svojoj prirodi samoubilačko i da ga na životu može održavati samo državna prisila. Neoliberalizam je tu klasičnu tezu potvrdio u praksi — od reaganističkog antimonopolističkog zakonodavstva do brutalnog zatiranja britanskih sindikata pod vladavinom **Margaret Thatcher**. Sadašnji svjetski hegemon takode provodi "slobodu" svjetskog tržišta finansijskim terorom, političkim iznuđivanjem i vojnim "redarstvom" — jednom solo akcijama, drugi put preko svojih vojnih produžetaka, ponajviše pomoću "svjetskih" organizacija poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke ili Svjetske trgovinske organizacije.⁴

fašizma, tu je knjiga **Mladena Dolara** *Struktura fašističnoga gospostva* [Struktura fašističke vlasti, Analecta, Ljubljana, 1982.]; dva od mojih priloga tadašnjim analizama ["Protiv teorije totalitorizma", 1984. i "Elementi za čitanje beogradskog procesa", 1985.] sada su dostupna i u srpskom prijevodu [*Alterkacije*, Biblioteka XX. vek, Beograd, 1998.] — 2. S druge strane, mislio sam, možda antiintelektualno, da tekstove koji su u biti političke intervencije ne treba opterećivati odevć teorijskim raspredanjem. — *Pecavi* u misli, riječi i djelu: potcijenio sam moć stvarne *amnezije* koju hegemonijalni diskurs vrši nad demokratskim bitkama u jednostranočkom sistemu i njihovim teorijskim dostignućima — i tako sam propustio konfrontaciju s jednim od najspektakularnijih dostignuća sadašnjeg praktičnog fašizma; zaboravio sam na staru mudrost da ideje postaju materijalna sila tek kada ih preuzmu mase — i imanentnu analizu klasičnog i navodnog fašizma nisam prenio u javnost koja bi je mogla reaktivirati u sadašnjim bitkama.

2] Procese "tranzicije" sa stajališta svjetskog sistema analizirao je osobito **Milan Popović** u ciklusu *Balkanska postmoderna 1-3; Žargon periferije*, izdanje autora, Podgorica 1994.; *Posle hladnog rata*, Kulturni centar, Bar, 1996.; *Politički aparthejd*, Monitor, Podgorica, 1997.

3] **Adam Smith**, *The Wealth of Nations, Book I, in fine*; izdanje Methuen, London, 1961, Vol. I, str. 276.

Suvremene "vanekonomske" prakse koje održavaju na životu sadašnji sistem svjetske ekonomije, upozoravaju i na to da reprodukcija sistema nije toliko ovisna od odnosa na tržištu koliko od odnosa u sferi proizvodnje. Time potvrđuju opravdanost teorijskog pomaka od analize tržišta prema analizi načina proizvodnje, koji je izvršio Karl Marx. Preobražaji u odnosima proizvodnje su naravno središnja dimenzija i u procesima "tranzicije": novi odnosi uspostavljaju se državnim regulacijom, pravnim mjerama državne prisile. Juridicko-ekonomistička formula "privatizacija i denacionalizacija" sada već i sama spada u *normalizacijski diskurs* pomoću kojega je vladajućoj ideologiji uspjelo *neutralizirati* dramatičnu dimenziju toga povijesnog potresa. Pokušamo li to dogadanje zgusnuti u drugu formulu, možemo reći da se upravo dovršilo razvlaštenje države kao političko-administrativnog zastupnika *solidarnosti*, koje je proizlazilo iz rada, i da se uspostavio novi *civilnodruštveni* oblik vlasti utemeljen na privatnom vlasništvu kapitala. U tom novom kontekstu državi pripada policijska funkcija pri regulaciji *konflikata koji proizlaze iz izrabljivačke prirode novih proizvodnih odnosa*. Država sada

4] Povijesna analogija doduše može biti pogubna metoda mišljenja, no analogija u teorijskim analizama može biti inspirativna, naročito ako analize dovedu do — *analognih* rezultata. Helenski društveno-gospodarsko-kulturni sistem poslije kraja klasičnog doba polarizirao se oko suprotnosti Sparta/Atena. Tako ispreplitanje ideoloških, vojnih i gospodarskih elemenata kod oba hegemona sažima Saily C. Humphreys: *Finley, in a recent article on Spartan military organisation, remarked on the paradox that the Spartan state, ostensibly organised as a war-machine, threatened to collapse when faced with war* ["U novijem članku o vojnoj organizaciji Sparte Finley je upozorio na paradoks da je spartanska država, prividno organizirana kao ratni stroj, prijetila kolapsom suočivši se s ratom"]

(cf. Moses Finley, *Sparta*, in: Jean-Pierre Vernant, *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Mouton, Paris-Hague, 1968.)
One might equally say that the Athenians, who prided themselves on their leadership in the arts of peace, had an economy which threatened to disintegrate under peace-time conditions. ["Isto tako može se reći da su Atenjani, što su se hvalili svojom vodećom

pretežno kanalizira i regulira sukobe koji proizlaze iz nesavladivih proturječja novoga sistema, obavlja arbitražu, te eventualnu represivnu funkciju pri amortizaciji onih sukoba koje nije moguće kanalizirati u postupke parlamentarne demokracije ili u neko vanparlamentarno pregovaračko (privremeno) razrješenje. Društvenost se sada više ne temelji na solidarnosti već na konfliktnosti. Otuda proizlazi nužnost neprestane *operativne* prisutnosti države i nužnost toga liberalnog *etatizma*, koji je u potpunoj suprotnosti s deklariranom političkom ideologijom liberalne države. Zato je u svome suhom pragmatizmu utoliko više brutalan, a njegovi legitimacijski diskursi utoliko su više cinični.

Državno "vanekonomsko" nasilje je prema tome integralni element "normalne" reprodukcije društvenih odnosa utemeljenih na privatnom vlasništvu. Utoliko više ga možemo očekivati u "tranzicijskim" okolnostima kada se država, kao glavni činilac temeljne transformacije, mora barem privremeno vladati kao *država izvanrednog stanja*. Upravo ta formula jedno je od mogućih pojašnjenja fasizacije države, koje je osobito razvio Nikos Poulantzas.

ulogom u umijeću mirotvorstva, imali privredu koja je prijetila kolapsom u mirnodopskim uvjetima"]

(cf. S. C. Humphreys, *Antropology and the Greeks*, Routledge & Kegan Paul, London etc., 1978. izdanje 1983., str. 156.)

O tome kako je atenska ideologija demokracije i slobodne miroljubive trgovine pomagala reproducirati ekonomski sistem atenske hegemonije, koji se stvarno temeljio na vojnoj moći atenskog brodatlva, napisao sam nekoliko napomena u popratnoj riječi "Mit u teoriji ideologije", u knjizi: Paul Veyne: *So Grki verjeli v svoje mite?*, Založba, Ljubljana, 1998. U karakterističnoj literarnoj moniri, koja se temelji na istini, ali je ne izriče, upravo je to kazao sam Periklo: "Moć mora je neizmjerena." (Tukidides, *Peloponeška vojna*, I. 143; [usp. hrv. izdanje: Tukidid: *Povijest peloponeskih ratova*, MH, Zagreb 1957.])

Taj rani doprinos književnosti vojnom huškanju na Balkanu zoslužuje hladnu pažnju: izjava je istinita ukoliko je podupire najmoćniji onovremena vojna flota, no iz svoje vlastite snage pjesničkom zgusnutošću i stilskom ljepotom *mobilizira masu*.

Pravi teorijski problem je, prema tome, zašto u nekim "tranzicijskim" državama do te fašizacije *nije došlo*. Među mnogobrojnim razlozima vjerojatno je bila značajna i političko-ideološka dimenzija:

1. "govor, strasti i iluzije" demokratske revolucije držali su narode istočne Evrope u fascinaciji još neko vrijeme nakon što je revolucija već bila "ukradena";
2. socijalna reakcija razvlaštenih i deprivilegiranih masa pokrenula se razmjerno kasno, a ujedno su ju razmjerno spretno "dočekale" reformističke postkomunističke stranke sa socijaldemokratskim programom.

Ni jedno ni drugo ovdje se nije dogodilo. Patos revolucije ljudskih prava zahvatio je "šire društvo" kroz filter nacionalističkih ideologija, možda zato što, paradoksalno, jugoslavenska demokratska revolucija nikada nije bila dovoljno "patetična". Ona je bila posve *avant la lettre* "politički korektna" i uljudno prosvjetiteljska. Komunistička nomenklatura odbacila je olako solidarnu odgovornost koju joj je nalagala nekadašnja ideologija, s veseljem se prihvatila tranzicijskog žargona i iz komunističke "nove klase" bez posebnih potresa promijenila košulju u liberalnu "novu klasu". Iako su reformirane komunističke stranke uživale iznenadujuće povjerenje u građanskom tijelu, dopustile su poslije niza pogrešnih prosudbi i političkih grešaka desnu radikalizaciju deprivilegiranih slojeva i tako značajno pripomogle da se "fašizacija odozgo" često mogla artikulirati pomoću "fašizacije odozdo"⁵

U našim ovdašnjim odnosima moramo, dakle, pojasniti *višak nasilja* naspram "tranzicijske" regulacije "pravne države" i *višak ideološkog ekstremizma* naspram "demokratskih" postupaka fabriciranja javnog mnijenja. Zasada je moguće ponuditi samo početne elemente za interpretaciju; na ovom stupnju odgovori su nužno teorijski eklektični, nepovezani, možda čak i u međusobnom proturječju. A upravo na toj

5] Ta ocjena je vrlo poušalna. Novija politička događanja u Hrvatskoj će je možda demantirati. Nadajmo se!

točki moguće je kritizirati priloge sabrane u ovoj knjizi: oni odaju preuranjenu ambiciju za sintezom. Zato su teorijski jednostrani i isuviše pojednostavljaju; kako ne mogu postići sintezu na razini analize, pokušavaju je izvesti pomoću alibija koherentnosti svoga predmeta, a njega traže u fantomu "nacionalnog društva". To određenje predmeta dvostruko je pogrešno: 1. s jedne strane učinak "imaginarne zajednice", čiju konstrukciju su ti prilozi navodno raščlanili, potiho prihvaćaju kao svoj samorazumljivi horizont; 2. s druge strane oni zanemaruju odlučujuću dimenziju u produkciji svoga predmeta, naime specifično "tranzicijsko" uključivanje nekog posebnog društveno-ekonomskog prostora, definiranog neortodoksnom varijantom državnog socijalizma, u svjetski kapitalistički sistem. Skicirajmo ukratko kako bi s gledišta koje bi uklonilo nedostatke ovih priloga, mogli pojasniti ono što možda donekle cinično nazivamo viškom nasilja i viškom ekstremizma u ovdašnjim odnosima.

Jedna od poteškoća pri pojašnjenju ovdašnjih radikalizacija leži u tome da ne možemo izmaći privlačnom stereotipu o regresivnom "uskrnuću" starih napetosti i neizvijenih političkih programa. U ovim napisima pokušao sam ponuditi *strukturnu* analizu koja je zahvatila uglavnom samo jednu od ideoloških ravni, naime ravan "visoke" ili vladajuće kulture. Taj zahvat bi trebalo produbiti. Zadovoljimo li se samo polaznom formulom, strateški položaj "zastarjelih" ili "anakronih" struktura, koje su se u ovdašnjim društvima tako brzo i sveobuhvatno etablirale, mogli bismo ovako odrediti. "Anakrone" strukture na koje se oslanjaju otpori protiv uključivanja u sistem svjetskog kapitalizma (to znači: protiv prodora suvremenih odnosa nejednakosti i iskorištavanja na područja koja su se do sada barem u nekoj mjeri "opirala" svjetskom sistemu) *ujedno* su strukture što ih to uključivanje zaposjeda u svome djelovanju, u koje "investiraju" upravo ti odnosi nejednakosti i iskorištavanja u svjetskom kapitalističkom sistemu. Nacionalna država sa svojom "civilnodruštvenom" nadopunom — nacijom,

možda je najeminentnija među tim "anakronim" konstrukcijama. U sadašnjim odnosima "suverenost" nacionalne države u najboljem slučaju je pravo jurisdikcije na ograničenom području svjetskog sistema. (A i to pravo je u "tranzicijskim" državama vrlo uvjetno i uglavnom se ostvaruje kao obaveza ispunjavanja "ekspertnih" ultimatumu hegemonih svjetskih ili "međunarodnih" organizacija i političkih pritisaka takozvane "međunarodne zajednice".)

Svejedno, upravo u toj svojoj stvarnoj ograničenosti, "suverenost" nacionalnih država može biti operativni element u djelovanju svjetskog sistema, u kojem može stvarati uvjete "nejednake međunarodne razmjene" i investicijske niše, može pomoću državne regulacije snižavati vrijednost radne snage, izostavljanjem državne regulacije snižavati ekološke standarde, pomoću lokalne politike stvarati i regulirati nova tržišta roba, proizvodnih faktora i radne snage itd. Nacionalne države u krajolik svjetske privrede upravo svojim arhaizmom unose "pseudo-naturalnu" diversifikaciju, stvaraju lokalne pejzaže preko kojih se svjetski kapital seli sa svojim proizvodima i razmjenama, i tako uspješno kompenzira postojeće tendencije padajućih profitnih stopa i "padajućih profita" ⁶ — S druge strane, razni lokalni otpori upravo protiv tih procesa vide u nacionalnoj državi štit i oruđe za obranu. Tako veliki, ako ne i pretežni dio političkih bitaka unutar nacionalne države protječe u koordinatama lažne dileme između "kozmpolitizma" i "lokalizma". Za

6) Ovak izlet u političku ekonomiju je vrlo stenografski i možda problematičan. Zato ću samo pojasniti "ricardovski" pojam "padajućeg profita". Današnja zapadna Evropa — opterećena iscrpljivanjem dostignuća minulog rada kolonijalnih imperija, raspadom države blagostanja, velikim učincima radničkih pokreta itd. — može se "takmičiti" u svjetskom sistemu osobito unapređenjem tehnološkog razvoja i sve većim sofisticiranjem proizvodnih procesa. Ali isti ti procesi, pomoću kojih zapadna Evropa pokušava sačuvati svoj udio svjetskih tržišta, ujedno su izvor njene sadašnje krize: povećavanje "organskog sastava kapitala" rađa nezaposlenost, smanjuje prinos investicija, opterećuje nacionalnu privredu sve većim troškovima za obrazovanje itd. itd.

oba člana proturječja karakteristična je *fascinacija* državnom moći i *iskušnje* pred raspolaganjem monopolom fizičkog nasilja.

Ali to još ne može objasniti fasizaciju. U tome položaju nalaze se sve "tranzicijske" države, pa i brojne države centra, čak i one iz prve lige. Moramo tražiti daljnje izvore: na primjer, ideološki horizont i obrasce razumijevanja klasa, koalicija i skupina koje su te nacionalne države stvarno, kako se hvale, "stvorile" i ujedno ih prisvojile. Te vladajuće koalicije shvatile su se kao *kolonijalne sile* i prije no što im je uspelo kvalificirati "svoje" države za "kolonije". Prauzor takvog postupanja ponudili su slovenski komunisti kad su razbili zadnji kongres Saveza komunista Jugoslavije, da bi zatim prvim avionom zbrisali natrag u "svoju" državu. Nisu niti pomislili da je nakon negativne geste moguće učiniti još i nešto pozitivno, nisu vidjeli demokratsko vrenje po cijeloj Jugoslaviji, nisu opazili da čitava Jugoslavija upravo od njih očekuje demokratske akcije, nisu htjeli znati da su upravo oni u položaju da mogu odgovoriti na pitanje povijesnog trenutka. Ni njih, a ni kasnije lokalne političke klase misao nije nosila preko nacionalnog plota. Pri tome su neke od tih političkih mafija htjele svoje granice još i proširiti, svoju ograničenost nasilno izvesti preko granice — "na silu", etničkim čišćenjem, masovnim ubijanjem. "Narod, koji ugnjetava druge narode, sam nije slobodan!" Dakako, no treba uzeti u obzir da isto tako nije slobodan ni narod koji se uhvatio u nacionalističku klopku.

Utakmica s drugim svjetskim centrima za "kolonizaciju" istočne Evrope i nekadašnjeg sovjetskog imperija zato je u vitalnom interesu zapadne Evrope.

Moramo se diviti ideološko-političkom manevru kojim je zapadna Evropa pomoću ideologije "uključivanja u Europu" (sa svim rasističkim podtonovima te ideologije) uspjela fascinirati postkomunističke elite.

Ujedno nas mora brinuti nevjerovatna nesposobnost tih elita da oblikuju bilo kakvu zajedničku strategiju "ulaska u Europu", kao i njihovi katastrofalni pokušaji da svaka pojedina država namagarči svoje moguće suparnike i prije njih se, a možda čak i na njihov račun, ugura u zajednicu "prosvjećenih nacija".

Toliko o ovdašnjoj "specifičnosti". Ali ni to nije dovoljno za pojašnjenje. Treba pojasniti i to kako je tim intelektualno tankim političkim klasama sa zastarjelom ideologijom i šablonskim programima uspjelo zatrti demokratsku revoluciju ljudskih prava, uništiti javnost, opustošiti bogat i razveden društveni prostor uvođenjem pljačkaskog "istočnog kapitalizma". Radi pojašnjenja opet ćemo posegnuti za svjetskim procesima, ovoga puta za prestrukturiranjem "javnosti" u kasnom kapitalizmu.

Strukturalna forma "odnosa s javnošću" (*public relations*) postala je struktura "sadržaja", što znači materijala koji donose masovni mediji Jürgen Habermas⁷ vrlo dobro opisuje razliku između klasične "reklame" i prakse "*public relations*", upozorava na neizbježne političke i šire društvene učinke komercijalnih "odnosa s javnostima" i na odlučujući prijelom koji je nastao u suvremenoj politici i državi, kada su praksu PR-a preuzele država, političke stranke i drugi politički djelatnici. Započelo je davno, još dvadesetih godina u Americi, time da je "pošiljalac svoje poslovne namjere sakrio iza uloge nekoga tko nastoji oko javnog dobra". "Poslovne" namjere su se u međuvremenu raširile na svakojake "privilegirane privatne interese", preuzele su i prisvojile "*public interest*", koji je time postao neizbježno "fingiran", "bez smisla" — ali upravo u svojoj fabriciranosti obavezujuća i nasilna javna moć. Na strani adresata to je pospješilo procese sentimentalizacije građanskog individuuma, javna sfera se, Habermasovim riječima, srozala u "konformizam raspoloženja, *good will*, neobaveznu naklonost". Sada još možemo dodati: u *life style*, u glorifikaciju dobrodušne debilnosti iskrenog građanskog subjekta, u *états d'âme* i u objesnost oportunističke i konformističke ekscentričnosti. PR nisu kolonizirale samo nekadašnju "javnu sferu", već u posljednje vrijeme bezobzirno, nasilno, groteskno i sferu "intime", pa i zadnja krhka uporišta odbijanja, pobune, alternative. U svim tim svoj-

7) Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Luchterhand, Neuwied-Berlin, 1962; VI. dio, 20. pogl. i dalje.

stvima možemo razabrati istu temeljnu figuru: neposredovani kratki spoj između "općeg" i "pojedinačnog", karakteristični mehanizam današnje fašizacije spram kojega je Benjaminova "estetizacija politike" samo okorjela romantičnost i obrtničko-nostalglična slutnja suvremenog futurističkog tehnicizma.

Ti mehanizmi praktične tehnologije sada su postali diskurzivni mehanizmi "predočenog" govornog i slikovnog materijala koji ta tehnologija procesuirala i lansira. U nedavnoj diskusiji prilično anksioznog naslova "Intelektualci pred medijima"⁸ Olivier Mongin ovako definira unutrašnju polarizaciju u okviru koje se strukturira medijska produkcija: "*Medijska poruka oscilira danas između dvije vrste događaja. Prvi su događaji koji dugo ostaju 'na prvim stranama' i potiču kolektivnu pripadnost. Drugi odgovaraju individualiziranom funkcioniranju i poštuju svakoga u njegovoj individualnosti (igre, ispovjesti, 'magazini').*"

Monginova shema odlično definira mehaniku "općeg i pojedinačnog" — a praktično djelovanje te sheme još je više dijabolično, jer je "dijalektičko": kolektivna interpelacija sve se više događa kroz individualističko nagovaranje, fabrikatima "individualnih idiosinkrazija" pripisuje se opća vrijednost. Ili, točnije: svaka karika te "sadržajne" polarizacije uzima si drugu kariku, svoju suprotnost, za svoju privilegiranu formu.⁹ Tako su karike ujedno jedna drugoj oslonac i alibi.

8) "Les intellectuels face aux medias", *Le Monde*, 18. rujna 1978., uz sudjelovanje direktora vodećih francuskih revija: Claude Lanzmann i Robert Redeker (*Les Temps modernes*), Olivier Mongin (*Ésprit*), Bernard-Henri Levy (*La Régie du jeu*), Philippe Sollers (*L'Infini*), Alain Finkielkraut (*Le Messager européen*), Michel Surya (*Lignes*).

9) To ponekad dovodi i do paradoksalnih i zabavnih učinaka. Američkim republikancima nije bilo dovoljno to što su predsjednika Clintona ulovili u krivokletstvu i "ometanju pravnog postupka", povrh toga htjeli su ga diskreditirati i privatno, raskrinkati ga kao preljubnika i zavodnika čednih djevojaka. No upravo to im se osvetilo jer je atomizirana publika kao masa privatnika počela

Povijesni prijelom u "javnom komuniciranju" moguće je (barem u slovenskom prostoru) dijagnosticirati takoreći s filološkom točnošću: na primjer, prodorom uskličnika ("!") u diskurse koji fingiraju nekadašnje javno rezoniranje odgovornih privatnih osoba o javno priznatim općim problemima. Počelo je u "benjaminovskoj" maniri ekspresivnog diskursa iskrene lijepe duše, takoreći s "povijesnim fašizmom", simptomatično pri lansiranju "pomirbe", što znači više ili manje izričite rehabilitacije našeg domaćeg, prisnog i autohtonog povijesnog fašizma. Trijumfalno se nastavilo s modernizmom koketnog konverziranja o unutarnjoj i vanjskoj politici u maniri američkih adolescenata iz hollywoodskih filmova i unošenjem oralnih manirizama u pisani diskurs ("Hej, pomislite ..."; "Da, doista ..."; "No da ..."), simptomatično za prelazak novinara i novinarki koji su se dotada bavili glorifikacijom Hollywooda, modom i *life style-om* u unutarnjepolitičke i vanjskopolitičke rubrike. Odjednom je završilo u poplavi *talk-showova*, u intimistički-caskajućim kolumnama velikoga tiska, u *Heimat*-pedagogiji liberalne države, u bijednom oponašanju komercijalnih stanica kako se to trudi nacionalna televizija. Pljuvanje po proletarijatu, najradije po radnicama u štrajku, vrijedan je teorijskog rada, apoteoza skorojevičevštine i blazirano uzajamno izmišljanje samopromocijskih "projekata", žudeni su pikantni dodaci *fast-foodu* iz novog zajedničkog kotla.

Habermas govori o "refeudalizaciji" javne sfere: reprezentativno blještavilo, klijentelizam, korporativne lojalnosti — ili,

simpatizirati s Clintonom kao *privatnom osobom*. — *Hijazom* toga procesa potvrđuje naše opće napamene: republikanci su *opći* [pravni] prekršaj zapakirali u privatnu difamaciju — adresati manevara su pak *pojedinačnu* simpatiju izrazili kao "opću volju" javnog mnijenja. [Video snimke Clintonovog svjedočenja, gdje su predsjednika barem dva puta ulovili u pravnom prekršaju, javno su mnijenje paradoksalno učvrstile u sentimentalnoj privatnoj sućuti pri ponižavajućoj "gnjovaži" pojedinca. Dodatno se taj *individualističko-emocionalni* odaziv odmah pretvorio u najmoćniju "društvenu činjenicu" — u *burzovne* *indekse*.]

Marxovim riječima, *odnosi osobne zavisnosti*. Mistifikacija "menagementa" kao i ono što nepotrebno činimo egzotičnim pomoću izraza "japanizam", najeklatantnija su znamenja novog *autoritarizma*, te "vanekonomske prisile" novog doba. Opet moramo obratiti pažnju na figuru neposrednog dodira između općeg i pojedinačnog: što je izjava više *irrelevantna*, što manje ima poopćivog naboja,¹⁰ više je opće obvezujuća — sve dok dolazi od *autoriteta*. Kasni kapitalizam dolazi pod maskom predkapitalističkog statusnog terora. I neki tipovi autoriteta naizgled su anakroni: idoli vlasti, prelati Crkve "prevladavajuće religije sredine", kulturnjački fetiši ... Ali utvare prošlosti žive u potpunoj simbiozi s monstrumima moderne: ekspertima i raznim *dealerima*, vlasnicima agencija za PR i televizijskim supljoglavcima, "najbolje obučanim Slovincima" (među kojima je doduše 50% ženskoga roda), menagerima dana i gospodarima noći. Društenost se naime ne strukturira oko moguće suprotnosti između starog statusnog autoriteta i nove "medijske fabrikcije" — kao što se i javni diskursi ne strukturiraju oko ideološke polarizacije između težačkog dostojanstvenog govora desnice i ispraznog pragmatičkog blebetanja liberala. Strukturiraju se oko *kratkog spoja*, koji je *unutrašnji mehanizam u oba "prikazivačka" oblika*. Površinska različitost potječe iz razlike u *alibijskim strategijama*: dok desnica svojom vrijednosnom prtljagom (filistarstvo, katolicizam, patijarhalizam, gerontokratizam, seksizam) paradira kao alibijem za svoje trivijalne i vulgarne "*performativne trikove*", liberali pokušavaju šarmirati odsutnošću vrijednosne pozadine. No pri tome je njihov pragmatizam opet samo alibi za provođenje dosljedne i konzistentne ideološke orijentacije ("*auri sacra fames*"). Objema je zajednička mehanička suprotnost između farsičnog fabrikata "općeg dobra" i cinične revindikacije degradirane individualne koristi.

10] Ovdama spadaju ideologije pod naslovom "kraja povijesti": "kraj velikih priča" službeni je slogan vladajuće stranke u Sloveniji, LDS-a.

Ti procesi u našoj situaciji protječu s posebnom oštrinom i intenzitetom jer ih pokreće ovdašnja specifična konjunktura: naime *koincidencija dviju kriza*. Najprije kriza u koju je ovdašnja društva u svojem zadnjem dekadentnom razdoblju gurnuo državni socijalizam; zatim kriza u koju su se ta društva potpuno nespremna "integrirala": naime kriza parlamentarne demokracije i same konstrukcije "nacionalne države". Ta kriza nije nova i o njoj je još početkom šezdesetih godina pisao Jürgen Habermas. Habermas je mislio da su u tadašnjoj kriznoj konstelaciji državljanke i državljani postali *konzumenti* države, koja s njima komunicira na način PR-ovskog dodvoravanja. Njegova formula još vrijedi, ali uz malu ispravku: "laskanje" treba sada razumjeti kao *programiranje*, predmet programiranja nisu samo "potrebe", već "načini egzistencije"; "subjekt" programiranja nije "država" već gluhi procesi dugoga trajanja, koje je teško dokučiti, kojima u ovome trenutku nitko ne može "ovladati". Liberalna država je zapravo samo PR-agent tih "društvenih procesa": iz države blagostanja preobrazila se u tehnološku infrastrukturu *opće reprezentativnosti*, pri čemu "reprezentativnost" treba razumjeti u svim mogućim značenjima i osobito s punom *durkheimovskom* konotacijom "proizvodnje prisilnih kolektivnih predodžbi". Kolektivnih predodžbi onih "društvenih djelovanja" koja "nas obvezuju, a mi ih volimo".¹¹ U tom smislu je Benjaminova formula ponovo aktualna.

Zašto protiv tih procesa nema učinkovitih otpora, otkuda njihova porazna trijumfalnost? Odgovor bi morao biti kompleksan, ali odgovora nemamo. Upozorimo samo na ona ishodišta koja nas posebno pogadaju. Odgovorimo floskulom koja je očito šlager ističućeg stoljeća: *la trahison des clerics*. Upravo o tome piše ova knjiga. A knjiga pretežno govori o onima koji nisu imali što "izdati", koji su naposljetku čitavo vrijeme paradirali svoje boje: ona govori o vladajućoj kulturi

11] Emile Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique* (1894. — časopisno izdanje; 1895. — kao knjiga), Predgovor drugom izdanju (1901.), druga napomena u odjeljku III.

nacija i o njenim agentima. Za kraj se dakle radije okrenimo onima kojima je *benevolentes lectores lectricesque* ovo pisanje namijenjeno, onima kojima nije do "izdaje", a koji izvana ipak pobuduju nelagodan utisak. Ovako o tome dojmju piše Michel Surya: "Krivnja [medija] nije isključena. Ona je čak vjerojatna. Ali, nedovoljno je ako govorimo samo o njihovoj krivnji. Ništa manje krivi su neki intelektualci, koji su halapljivo posegnuli za tom vjerojatnom krivnjom medija da bi izbrisali svoju krivnju. Svoju? Ili pak onu koju im pripisuju. Koju pripisuju sebi samima. Za koju se optužuju s istom gestom zbog koje ih drugi optužuju za nju.

Ponovo moramo promisliti sljedeće: proces je pokrenut već odavno i ne nazire mu se kraj, proces koji prikazuje intelektualnost kao konstitutivno krivu i pogrešnu. Intelektualci su pak same sebe uvjerali u tu krivnju koju su im podmetnuli (angažman, komunizam, trockizam, nadrealizam, anarhizam, čak antikolonijalizam itd.) Uvjerali su sami sebe da je ispravno to da su im iz te krivnje napravili zločin. Tako temeljito su se uvjerali da su još i sami protiv sebe pokrenuli taj proces koji su im naredili svi oni koji su htjeli da se na koncu ukloni angažman, komunizam, trockizam, nadrealizam, anarhizam, antikolonijalizam itd. I koji su, time što su sve to uklonili, zaista dotukli intelektualnost."¹²

Surya je uvjeren da je taj "proces" moguće zaustaviti, a njegove pogubne učinke popraviti.¹³ To pokušava kazati i ova knjižica, a uz to pokušava na svoj način pripomoći — svoje čitateljice i čitatelje poziva da se zauzimaju za taj zadatak koji sam u trenutku nevolje, u vrijeme pokolja, naćeo skromnim snagama.

U Ljubljani, 23. rujna 1998.

12] U spomenutoj raspravi u *Le Monde*, loc. cit.

13] Da je Surya pročitao knjigu Borisa Budena *Barikade* [Arkzin, Zagreb, 1996.], bio bi sigurno još uvjereniji: uvidio bi naime da intelektualna djelatnost i u mnogo gorim prilikama može biti produktivna, analitički prodorna i — duhovito.

Uvod: Antifašizam 95

U 15 broju časopisa IZI, *Izbjeglice za izbjeglice*, izašlom u Ljubljani, lipnja 1995, novinar ljubljanskog dnevnika *Delo* objavio je prilog čiju glavnu misao možemo sažeti ovim navodom:

“Sve evropske države, osim Velike Britanije, bez vidnog otpora klonule su pred njemačkom silom, predale se i brzo uspostavile kolaboracionističke režime ... Sve današnje članice Evropske unije, osim Churchillove Engleske, i sve njihove susjede bile su četrdesetih godina fašističke države ... Od fašističkih režima Evropu su oslobodili Englezi i Amerikanci ... Zato 9. maja Evropljani mogu slaviti samo oslobođenje od fašizma, ali ne i pobjedu nad njim.”

Što se tiče država, možda je stvarno moguće reći takvo nešto. Ali ne i što se tiče Evropljana i Evropljanki. Kad je počeo drugi svjetski rat, antifašistička Evropa i međunarodni antifašistički pokret već su imali za sobom poraz u borbi protiv fašizma — poraz u španjolskom građanskom ratu. Puno prije no što su evropske vlade potpisale kapitulaciju, već dugo su punile tamnice u Italiji i koncentracione logore u Njemačkoj protivnicima i protivnicama fašizma, onima koji se nisu slagali, onima koji su mislili svojom glavom i onima koje su proglasili drugačijima. Teško bi u Evropi našli područje gdje nije bilo otpora fašizmu: s oružjem ili bez njega, na domaćem tlu ili u emigraciji, na evropskim ili izvanevropskim bojištima: ljudi Evrope godine 39-te već su se dva desetljeća borili protiv fašizma. I tako još sljedećih šest godina.

Kad su evropske države kapitulirale, narod Slovenije osnovao je Osvobodilnu frontu, četrnaest dana po kapitulaciji “svoje” države. Kapitulatstvo evropskih država i kolaboracija dijela njihovih vladajućih klasa bili su među razlozima koji su narode na jugoslavenskom području doveli do toga da se nisu borili samo protiv fašizma, već i za drugačiju vrstu

države. Da su izborili revoluciju.

Narodi Jugoslavije imali su tada već dugo iskustvo s fašizmom, s državom koja suraduje s fašizmom i s fašističkom državom. Imali su već i tradiciju borbe protiv fašizma. Protiv talijanskog fašizma, protiv evropskog u Španjolskoj, protiv domaćeg fašizma. Bili su među prvim žrtvama: dok su fašističke *skvadre* divljale po Italiji, i još prije preuzimanja vlasti, zapalile su slovenski kulturni dom u Trstu. No, bili su i među prvima koji su organizirali otpor: TIGR je između 1927 i 1929. združio slovenske i hrvatske patriote i patriotkinje u vjerojatno prvu međunarodnu organizaciju antifašističke borbe.

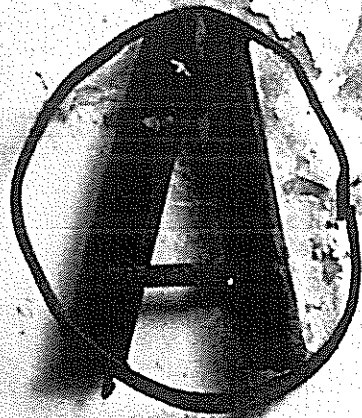
U istom broju časopisa IZI nalaze se i podaci o tome koliko je u raznim državama prognanica i prognanika iz Bosne i Hercegovine; u Sloveniji ih je bilo tog trenutka 22.667. Tri godine ranije bilo ih je približno 75.000. Sjetimo se i kako je slovenska država tada govorila o stodvadeset tisuća, nikada nećemo zaboraviti izjave njenih predstavnika niti hajke u medijima, prije no što je država u kolovozu 1993. zatvorila granice za prognane iz Bosne i Hercegovine. U anketi koju su napravili po zatvaranju granice, više od polovice ispitanika bilo je za to da se prognanice i prognanike prihvaća. I tada se narod odlučio drugačije no država; i tada u borbi protiv fašizma.

Ponašanje država pred fašizmom vrijedno je promišljanja, a odluke ljudi sjećanja. Zbog tih odluka, zbog bitaka i žrtava običnih pojedinke i pojedinaca, možemo danas reći: ljudi Evrope su godine 45-te pobijedili fašizam. Hoće li ga pobijediti i 95-te?

Između zaborava i današnje nemoći postoji veza. Države organiziraju zaborav, paktiraju s fašizmima, mogu biti i njihov plijen. Ljudi pamte, ne daju se i ustrajavaju. Danas nema antifašističke fronte, postoje pojedinke i pojedinci koji se ne misle pomiriti s fašizmom, koji znaju da život može biti nešto više od mržnje, tjeskobe i rata, i koji imaju snage zahtijevati od države da postupa drugačije nego što su te države i ti vlastodršci postupali prije pola stoljeća. Da bi ti

zahtjevi uspjeli, da bi ih znali izreći, da bi učinili kraj mori stoljeća, napisao sam ovih nekoliko analiza.

Pa i zato da svijet koji ostavljamo ne bi bio gori od onoga u kojemu smo se rodili.

CHIC

I. Melankolije alternative

Utopija i samoobrana duha

Utopija je diskreditirana. Pri samome spomenu te riječi disciplinirana korisnica i korisnik vladajuće ideologije moraju pomisliti na giljotinu i na Gulag. S druge strane, rijetki poticaji oživljavanju utopizama, koje se moglo čitati još u osamdesetima, danas sami zvuče — utopijski.

Ipak je sumnjivo koliko pohlepno je politička klasa prigrabila popularnije varijante nekadašnje filozofske paradne fanfare o "kraju utopijske misli". Tako je Derrida povodom Fukuyame zajadikovao da se čita kao, doduše vrijedan, ali zakasnio učenik kasnog Kojčeva, "koji bi zaslužio nešto bolje". Zaista je iritantno kad vulgarizirani talozi intelektualne *doxa* naše, i još više Derridine mladosti, postanu agitpropovska gesla ideološke avangarde nove vladajuće klase. Povijest nas sve isuviše rado upozorava na intelektualnu odgovornost kotačem po glavi: pogreške smo uvijek već počinili, ali opažamo ih tek naknadno. I činimo ih na područjima koja se u času svoga *florent* čine irelevantnima. Usprkos mračnjačkim sirenama očito smo još premalo prosvjetitelji: ne bavimo se dovoljno *predrasudama*. A kad one zadobiju materijalnu egzistenciju u aparatima tlačenja i iskorištavanja, tada ono što bi svojedobno bilo puko čišćenje rubova teorijskog polja, zadobiva lažnu vrijednost analize.

Intelektualni angažman se tako, kao što vidimo, vrti u začaranom krugu, u kojemu uvijek promaši teoriju. Ili se posvećuje rasvjetljavanju teme, a to znači obračunavanju s ideološkim učincima na rubovima problemskih polja te gubi vrijeme i moć uspostavljanjem područja koje nikada ne stigne obraditi. Ili pak te rubne djelatnosti zanemaruje, a tada se intelektualni korov razraste i razmahne, zadobije "materijalnu egzistenciju" u ideološkim i tko zna kakvim sve još aparatima, zaskoči mišljenju za vrat i prisili ga na samoobranu. Usred poslova čišćenja i vatrogastva nema ni

vremena ni moći za pravu teorijsku produkciju. Svejedno vrijedi upozoriti da je to nova situacija. Možda je i ona u vezi s osekom utopijskog usmjerenja. Ako nam to dvoje ne može biti dostatno za utjehu, nešto prijeko potrebnog povjerenja mogli bismo možda izvuci iz konstatacije koja je doduše naizgled najcrnja. Naplavine, iz kojih nam sastavljaju nove kaveze i nameću nove naočnjake, svojedobno su bile elementi u legitimnim konstrukcijama teorijske proizvodnje.

KRAJ VELIKIH PRIČA?

Uzmimo frazu da je nastupio "kraj velikih priča". Strategija je presudna. Najprije taj "kraj" vrijedi samo za moguće *alternativne priče*. One vladajuće ni ne treba pripovijedati, uspostavljena struktura cijedi ih sama od sebe. Odreknemo li se svakog daljeg značaja, ostaje tek ono što traje samo od sebe, što je institucionalizirano, utvrđeno u sistemu, ovjereno automatizmima ponašanja, prisilama ekonomije, ono što je utisnuto u rutine svakidašnjice, zaštićeno strahom i osjećajima ugroženosti, zderanjem na malo i potiskivanjem na veliko, povrh svega toga još i policijom i vojskom. Zabrana "velikih priča" prema tome je sumnjivo blizu zabrani samog mišljenja. Brzo, čim misao segne iznad kolotečine okorjele svakodnevice — a misao to prerado čini! — opravdano biva osumnjičena za "veličinu"; brzo, čim se misao artikulira — a bez toga također ne može! — posjednu je na optuženičku klupu pred tribunal javnog mnijenja, kamo spadaju "velike priče". Patuljastost etabliranog sistema je opasna! Ostaje samo ono što pouzdano djeluje na maleno i na sitno, ograničeno i zadržljivo — preostaje vječita sebičnost osamljenih individua građanskog društva. A na veliko čudo kroz tu aljkavost, malenost i bezperspektivnost korača najveća epopeja u povijesti čovječanstva — pohod svjetskog kapitalizma!

Stupanj veličine je naravno relativna količina: budući da niti "na sitno" nije moguće misliti bez širega okvira, a lokalno mišljenje utoliko više zahtijeva globalnu svijest, odbacivanje

"velikih priča" sumnjivo je blizu odbijanju mišljenja kao takvog. Zabrana zahvaća alternativne pripovijesti i zapravo zabranjuje mišljenje samo: ne radi se samo o tome da nije dozvoljeno misliti na duge staze, u velikim potezima, i možda viriti kroz obližnji plot. Radi se o tome da propustanje tih "velikih" razmjera oslobada one male iluzije svakovrsnog nadzora, kritike i opovrgavanja, iluzije od kojih živi najveći postojeći sistem.

REKUPERACIJA POMOĆU INVERZIJE

A kritika "velikih priča" ima poštovanja vrijedan pedigree. "Priču" su svojedobno napadali zato jer naracija proizvodi *totalizaciju*, pleonastički pridjev u žargonskom je izrazu više retorička emfaza. Priča izabere "dogadaje", poveže ih u "cjelinu", cjelina ima "poantu" — i sve skupa kao *ideološki mehanizam* regulira samorazumjevanje svojih zrtava, za njih uspostavlja sliku svijeta, interpretira sadašnjost i prošlost, određuje obecanja budućnosti, plasira vjerovanja i nudi razloge "Velike priče", koje je kritizirala ta teorija, velike su ideologije zapadnoga imperijalizma — iz vremena kada je on još uspostavljao uvjete za svoj sistem, iz vremena dok još nije djelovao "samoniklo". "Prvotna uspostava uvjeta" naravno nije išla bez ratova i osvajanja, nije bila moguća bez administriranja i tlačenja — ali također niti bez ideološkog utemeljenja. Velike priče ideoloških utemeljenja nisu držale zajedno samo vojsku osvajača, službenika, trgovaca i pustolova, nisu čeličile samo bijele gomile putnika, znanstvenika, amatera, ubojica i sakupljača, inženjera i graditelja — već su pogotovo programirale i duh i tijelo onih kojima je bilo namijenjeno da budu kuliji i radnici, nosači i policajci, niži službenici i lokalna inteligencija, upravljači i izvršioци svojeg novog ropstva.

Sada pak, kad je sistem uspostavljen, kad funkcionira sam od sebe, ako ga samo nešto ne omete, ako mu se samo previše ne suprotstavljaju, nova je priča o kraju "velikih priča" novi opijum za kolonizirane narode evropskoga Istoka. Kako je bijeda proletarijata uvjet za uspostavu kapitalizma i njegov

najpouzdaniji stalni proizvod, iako više ne proletarijata industrijske revolucije i marksističke utopijske konstrukcije, već novog svjetskog proletarijata na rubovima i u bijelim pjegama sistema — tako je intelektualna bijeda uvjet za osvajanje novih kolonija od Jadrana do Sibira, takoreći uvjet za "proletariziranje" novih regruta u svjetski sistem. I dakako, preludij je za uspostavu novih lokalnih klasnih vladavina — koje nam pripovijedaju bajku o "kraju velikih priča".

Izgleda kao da ideologija svjetskoga gospodstva upotrebljava jedan od mehanizama mitološke misli. Iz istih elemenata, iz iste matrice, ona izvodi suprotnu poantu pomoću nekakve *inverzije*. U skladu s općom oskudnošću "bijele mitologije", ta je inverzija *mehanička*; sastoji se samo u tome da vrati istu obavijest pošiljatelju, *ali tako da ga usmjeri na pretpostavke same izjave*. Obavijest o "velikim pričama", njihovoj represivnosti i njihovom "kraju", upravljenu protiv "sistema", kao obećanje njegovoga poraza, sistem samo vraća nazad — "*de te fabula narratur*" — tu istu izjavu ("kraj velikih priča" itd.) samo okreće protiv pretpostavki kritike, usmjeruje na njenu izjavnu situaciju. Nije li kritika svjetskog imperijalizma *pretpostavljala* antikolonijalnu revoluciju, borbu podjarmljenih i zatiranih za slobodu, nezavisnost kao svoju tihu, ali izričitu osnovu, kao referentnu točku i orijentacijsko uporište, *kao mogućnost svojega izjavljivanja*? Nije li koketirala s ideologijom Trećega svijeta, prokletih ovoga svijeta, začaranih u ropstvu, nije li koketirala s njihovom pobunom, *s njihovom velikom pričom*? Pravo vam budi — kazuje sada priča o kraju velikih priča — što niste poslušali Chea i stvorili "dva, tri Vijetnama", što ste radije grijali guzice po akademskim salonima! Sada je prekasno, sad je kraj s velikim pričama. Sistem je prisvojio subverzivnu ideologiju, dogodila se, kako smo govorili u šezdesetima, *rekuperacija*.

Rekuperacija je mogla uspjeti jer je izjavna pozicija akademskoga kritičizma bila "lažna" već od svoga začetka, jer je uvijek već bila dio samoga sistema.

Ali ipak, ta propaganda seže dalje od svojih salonskih kritičara i kritičarki. U međuvremenu, dok su oni posjedali po akademskim salonima sa svojim postmodernizmima i dekonstrukcijama, ipak se zaista dogodila revolucija. Umjesto "dva, tri Vijetnama" u američkoj sferi, dogodio se Afganistan, i to po čitavoj sferi sovjetske knute. I mi smo ovdje svoj dio posla obavili — a budući da stara Evropa nije ni skočila ni zaplesala, trenutak Rodosa prošao je, a od promašenog pomirenja ostalo je samo trnje sadašnjosti.

IDEOLOGIJA "KRAJA PRIČA" I INSTITUCIONALIZACIJA NACIONALNE MAŠKARADE

A kako se ta ideološka šminka slaže s drugom stranom suvremenosti — one suvremenosti koja se tako zagriženo, tako bezobzirno, kruto, barbarski, podivljalo angažirala pri *institucionalizaciji prauzora svih "velikih priča"*, naime pri institucionalizaciji nacionalne epopeje? Vjerojatno si moramo pomoći razlikovanjem koje nam se nametnulo već pri nekadašnjim analizama jednostranačke vladavine. Ideologiju vladajućih valja razlikovati od vladajuće ideologije. *Vladajuća ideologija* je ona koja materijalno postoji u institucionalnoj mreži, a sadašnje ljepilo institucionalne mreže je *etnička država*. S druge strane, *ideologija vladajućih*, eter samorazumijevanja vladajuće klase, ili barem većeg dijela njenih frakcija, je medij paktova između političke klase i drugih skupina moći (u gospodarstvu, administraciji, aparatima za proizvodnju javnog mnijenja i samo djelomično u "kulturi"). I, što je naročito važno — oruđe za uspostavljanje kratkoročnih "građanskih" konsenzusa *u horizontu nacionalističke "velike priče"*.

Ta strukturalna opozicija uspostavila se u dijakronom razvoju "postkomunističkih" društava. Najprije su na scenu nahrupili razni ludaci u nacionalnim kostimima i represivnom organizacijom političkoga javnog mnijenja u maškaradu "osnovnoškolskog nacionalizma" uveli revolucionarni čin institucionalizacije. Kada se patos

prvobitne ideološke akumulacije ispjevao u uspostavi državno-pravnog okvira etničke države, komandne su položaje preuzeli trijezni pragmatičari i započeli postupak normalizacije u prozu svakodnevnog kapitalizma. Kraj "velikih priča" razglasili su tek kada je vampirska nacionalna epopeja već bila sigurno ustanovljena i nekakva "priča" je mogla doći samo s druge strane barikade.

Anti-utopizam je tako *istodobno* struktura ideologije vladajućih i *ideološka formulacija* njenoga odnosa spram vladajuće ideologije. Kao ideologija vladajućih anti-utopizam je svakodnevna pamet, specifična *phronesis*, koja novim političkim klasama omogućuje manevriranje među "samoniklim" tokovima kapitalističke ekonomije. Ti tokovi su političkim klasama u nacionalnim državama ionako nedostupni jer protječu na bitno višem nivou. A ono što je *strukturno zadano*, ta ideologija preformulira u *politički željeno*. Time što na razini *izjave* "štiti" samodjelatne učinke kapitalističkoga sistema, a na razini *izjavljivanja*, to jest u stvarnosti, samu sebe štiti pred tim istim učincima, ona održava svoju vladajuću poziciju uprkos promjenama u kapitalističkim tokovima. Anti-utopijski "pragmatizam" samo je priznanje vječnog poraza unaprijed, vječiti alibi za akomodaciju na situacije koje nosioci te ideologije ne mogu nadzirati. A priznanje poraza u svjetskom sistemu garancija je "pobjede" u mikrokozmosu nacionalne države: to je ideologija kroz koju se reproducira nova lokalna klasna vladavina.

Ako nova politička klasa svoju svjetsko-povijesnu poziciju održava tako da ono što je *strukturno nužno* ideološki preformulira u ono što *politički "hoće"*, a svoju unutar-društvenu poziciju vlasti reproducira tako da svoje odnose spram onoga što *strukturno nije nužno* (spram etničke države) ideološki formulira kao *ne-odnošenje*, "ne-nužno", etnička država u toj ideološkoj optici počinje djelovati kao nešto što je *onkraj političke volje*, s obzirom na što nije moguće formulirati ni "htijenje" niti "ne-htijenje". Ako anti-utopijska ideologija poprima stav zataje, *Verleugnung*, spram

svjetskoga sistema, prema sistemu nacionalno-etničke države ona je u odnosu nijekanja, denegacije, *Verneinung*. "Zatajenje" (protuslovlja kapitalizma, klasne borbe, eksploatacije u svjetskim i u nacionalnim okvirima itd.) je "pozitivan sadržaj" anti-utopizma. "Negacija" je odnos koji ideologija vladajućih formulira spram vladajuće (etnonacionalističke) ideologije.

Ako anti-utopizam ima dva elementa, "sadržajni" i "odnosni", ako je, prema tome, anti-utopizam doduše donekle izopačena, ali ipak *reflektirana* politička pozicija, koja zahvaća kako samo-određujući mehanizam (zataja/poricanje), tako i mehanizam odnosa spram svojega drugoga (nijekanje) — što je s članom čije se nijekanje uspostavlja anti-utopizmom? Kako stoji s utopizmom?

UTOPIJA U PREDODŽBI I U ČINU

Anti-utopizam ima svoju posebnu predodžbu o utopiji. Točnije, svojim negiranjem uspostavlja utopizam u nekoj posebnoj interpretaciji: kao "veliku priču". Po toj interpretaciji utopija je više ili manje određena predodžba kakvo bi "društvo" trebalo biti, utopija je prema tome *zahtjev*, koji bi, po toj interpretaciji, utopizam bio spreman ostvariti ognjem i mačem. Otuda veza s giljotinom i — donekle prenatgljeno — s Gulagom. (Prenatgljenost s Gulagom je u tome da su, kao prvo, gulagovski sistemi upravo anti-utopijski reakcionarni sistemi; kao drugo, tom hitnjom preskačemo stvarni problem: naime, kako utopijska ideologija može djelovati legitimacijski i konzervirajuće, pa bilo to u gulagovskim ili neoliberalnim sistemima.)

Pokušamo li naći ideologiju koja bi odgovarala takvoj predodžbi utopije, očit kandidat je suvremeni fašizam. Preciznije, kandidat su one etničke politike koje se u najdosljednijoj varijanti danas provode ratom, zločinom i vojnim zločinom i koje u nedostatku boljeg izraza nazivamo suvremeni fašizam. Za te je ideologije karakteristično da su uvjerenе kako imaju neku predodžbu o "svome društvu": koliko možemo suditi po dosadašnjim realizacijama, to je

uvjerenje "utopijsko" jer to su razni periferni kapitalizmi, "neokolonijalna" društva koja mogu opstati i s manje autoritarnim režimima, a svakako su moguća i bez "fašizma". "Etnička utopija" doduše tipično nastupa upravo u takvim perifernim "neokolonijalnim" sredinama, ali za te sredine nikako nije nužno da se i stvarno organiziraju na taj utopijski način. Sve to znači da je "utopija", koju negira suvremeni anti-utopizam, utopističko samozasljepljenje. To se samozasljepljenje autoritarnim politikama, ponegdje i ponekad, uspijeva nametnuti upravo istim tim (perifernim) društvima, nad kojima pretendira vladati i anti-utopijska ideologija. To znači da anti-utopizam u *toj dimenziji* izražava — *sa stajališta jedne od upletenih strana* — ideološki sukob unutar vladajuće političke klase perifernih društava.

Sad vidimo i specifičnu ekonomiju anti-utopijske ideologije. Ona je sposobna *istovremeno* negirati reaktivne romantične napetosti etničkoga institucionalnoga sistema i blokirati one pobude koje bi možda dovele u pitanje *cjelokupnu konstrukciju perifernoga kapitalizma*, od konstitucije države do ekonomskih premisa i do legitimacijskih mehanizama političke vladavine. Dakle, anti-utopizam negacijom intervenira u *neantagonističko proturječje* unutar političke klase i njene šire okoline društvene moći — i time (barem ideološki) blokira mogućnost *uspostavljanja, artikulacije antagonističkog proturječja* između nove društvene (ekonomske, političke, administrativne, kulturne, komunikacijske, vojne) moći i ugnjetavanih, iskorištavanih, isključenih iz novoga sistema. Zato anti-utopizam ima sve mogućnosti da postane nova hegemonija na periferiji kapitala.

Naravno, upravo zato takav anti-utopizam *promašuje* utopijske potencijale "suvremenog duha" i možda upravo zato neće moći još dugo vršiti svoju blokadu.

Dovoljno je pogledati posljednji uspon utopizma, osamdesete godine, alternativu, društvena gibanja, pa da dobijemo sliku pomoću koje možemo barem započeti razmatranje. Ta vremena i ta gibanja nikako nisu bila "utopijska" u

vulgarnom anti-utopijskom smislu: nisu nosila model budućeg društva u džepu, čak nisu upotrebljavala ni pojam "buduće društvo". Ipak su stvarno "stremila preko tadašnjih okvira", iako se to kod njih nije izražavalo u obliku nekakvog globalističkog "zahtjeva", već se pokazivalo samo od sebe, u otporu važećem redu. Dijalektika tih odnosa, odaziva, sudara i sukoba bila je zamršena: dijelom ju je teorija odmah analizirala, dijelom sve to još čeka na obradu. Ovdje možemo samo sažeti dimenzije od značaja za našu namjeru.

Utopizam osamdesetih nekako je odgovarao mannheimovskoj definiciji: ostvarenje njegovih težnji zahtijevalo je stvarno ukidanje tadašnjih odnosa. No, ipak je tome pojmu odgovarao samo "nekako", a to znači, uz važna dodatna određenja: najvažnija posebnost bila je da tadašnji utopizam *nije tako razumio sebe samoga*, i to zato što njegovi zahtjevi nisu bili globalistički-frontalni. Takvi pak nisu bili zato što nisu proistjecali iz "programa", iz "vizije", nego iz raznih *praksa* koje su pojedinci, pojedinke i skupine *djelatno* izvršavale. Zahtjevi su proistjecali iz *produkcija* koje su opet potjecale iz pretpostavki samih *produkata, stilova i učinaka* tih *praksa* i proizvodnja. Onoliko koliko su se — kao odgovor na blokade, napade, progone, "krivnje", stješnjavanja — "zahtjevi" oblikovali, toliko su bili raspršeni i raznorodni. Osobito su se oslanjali *na već postojeće horizonte* u okviru "povijesne stvarnosti". Revendikativni, programatski, *politički* moment iskristalizirao se i zgrusnuo *na točkama* u kojima je došlo do dodira između *krutog horizonta* *establishmenta*, "sistema" i *alternativnih praksa, produkcija, stilova i učinaka*. A čak ni u tim artikulacijama nije bilo ničeg "utopističkog" u vulgarnom značenju. Njihov horizont, njihova "realnost", njihova "društvenost", "povijesna djelatnost" već su postojale, već su bile tu — upravo u alternativni. Alternativno samorazumjevanje zato se svo osjećalo isuviše obavezno "stvarnom stanju" a da bi osjetilo bilo kakvu potrebu za dodatnim konstruiranjem "utopija". *Ali upravo u tome je, paradoksalno, bio istinski utopijski moment u*

alternativi. Upravo iz toga momenta proistječe ona jedina karakteristika koja u povijesnoj sudbini alternative nekako odgovara vulgarnom pojmu "utopije": naime, da je njeno "ostvarenje" njen povijesni učinak, demantirao očekivanja, težnje i "zahtjeve", da je taj učinak sa stajališta svojega uzroka čak katastrofa.

Utopijski moment možemo definirati kao zasljepljenost, samozasljepljenost ili "sudbinsku zabludu" — *hamartia* u samopoimanju. Alternativa je doduše imala "koncept" svoje odgovornosti prema povijesnoj situaciji, ali "sadržaj" toga koncepta je bio zabluda. Mjesto, *locus* te zasljepljenosti možemo čak točno odrediti: na "dodirnim točkama" sa sistemom, na kojima je alternativa morala oblikovati "zahtjeve" da bi učinila uvjerljivim *uvjete za mogućnost* svojih praksâ, produkcija, stilova (koji su se ionako već dogadali); formulacija "zahtjeva" *odvijala se pod diktatom sistema*.

Tu samozasljepljenost moguće je konceptualizirati na više načina. Mogli bismo reći da je alternativa nedovoljno posezala za mehanizmima naddeterminiranja, iako je, ironično, upravo njena teorija uvela taj koncept preuvjetovanosti koji je imao i središnju ulogu u političkim zahvatima teorije. Ali ta vrsta postavljanja još nije dovoljna, rigorozna konceptualizacija morat će zahvatiti i *logiku* samozasljepljenosti. A to znači *mehanizme subjektivacije*, povezane s diskurzivnom artikulacijom, s diskurzivnim uspostavljanjem "povijesnih pozicija". A alternativa kao kulturno poduzeće, u najširem i najdramatičnijem značenju, nije bila ništa drugo do upravo "diskurzivna artikulacija". A to samo znači da je "utopijski" moment samozasljepljenosti bio njen *unutarnji* moment, nužan i neizbježan, čak konstitutivan.

Također možemo, više stenografski i u hegelovskom žargonu, smjestiti utopijski moment u razliku između onoga što je "povijesna pozicija" ili, *sit venia verbo*, "stupanj duha" "za sebe", i onime što je "po sebi". Drama prisvajanja onoga "po sebi" osnovna je formula *fenomenologije duha*, koju možemo i "materijalistički" formulirati kao proces u kojem ono "po

sebi" zaskače, iznenaduje, osujećuje iluzije "bitka-za-sebe", mada su — i upravo zato jer su — te iluzije konstitutivne za "bitak-po-sebi". Ako tom žargonu oduzmemo teleološki naboj, a očuvamo pozitivni moment "ukidanja", *Aufhebung*, koje je u *alijenaciji* — tada nam još uvijek ostaje zaključak da je utopijski element konstitutivan, ako već ne za neko moguće "gibanje duha", onda utoliko više *za svako duhovno gibanje*. Ustrajavanje na utopijskom momentu zato je danas *samoobrana duha*.

JE LI JOŠ DOZVOLJENO MISLITI?

Da nećemo moći nikada sve promisliti te da i ono malo što nam je dano promišljati, nećemo promisliti u potpunosti, s time se možemo bez teškoća pomiriti. A danas nas ta skromnost, koja i nije neka odlika jer je ionako naša sudbina, suočava s dramatičnim etičkim problemom: je li uopće još dozvoljeno misliti? Ako je ono "nemišljeno" u alternativi — pa makar još tako posredno, i još tako kontingentno — a ipak nesporno u vezi sa sadašnjim strahotama, pri kojima nam se oduzima govor, i ako, s druge strane, znamo da je ono "nemišljeno" konstitutivno za svaku misao: da li se potom još možemo usuditi, još drznuti misliti, da li si tada još možemo priuštiti oholost da misli šaljemo u javnost?

Možda je, nadajmo se, to samo sofizam koji možemo odbaciti suprotnim sofizmom, aristotelovskim argumentom, da je već sama ta dilema samo plod razmišljanja. Da bi se pitali smijemo li razmišljati, već smo morali razmišljati da bi uopće mogli doći do toga pitanja. To znači da dilema pretpostavlja ono o čijoj mogućnosti dvoumi, te tako sama na sebe odgovara jer se "pragmatično" pobija.

Mogli bi također reći da je ono što *nama*, promatračima, čini strahote strašnima, upravo to što nam pred njima zamukne govor, ukoči se misao. Da su zato misao i govor, da je govor misli prva gesta odbijanja, protivljenja, otpora. Ili, manje patetično i manje samodopadljivo: ukoliko su sadašnje grozote djelo gomila koje su, ma koliko nam se gadilo priznati, ipak neka vrsta ljudskih zajednica, tada ih je

moguće zaustaviti samo "zajednički", dakle govorom, uzajamnošću, a jednom možda i solidarnošću.

Ako smo tada, onkraj etičke dileme i upravo s njom, prisiljeni i obavezni na praktično mišljenje, i ako je utopizam konstitutivni element takvog mišljenja, tad je anti-utopizam abdikacija duha i sukrivac koji dopušta strahote sadašnjosti. Obrnuto, utopizam nije samo samoodbrana duha, već je odbrana duha prvi korak protiv sadašnjosti i izvan nje. A to zvuči dovoljno "utopijski" za nadu da je i misaono — a time praktično.

Pakleni stroj

EMPIRIJA

Neki nas događaji neprijatno uznemire jer se "ne bi smjeli" dogoditi. Oni pobijaju neke temeljne postavke na kojima smo izgradili sliku o svijetu, s njima uskladili svoje djelovanje, odnose i život. Nekakav su "intelektualni skandal", makar privatan; osujećuju osnovu na kojoj su počivale naše misaone konstrukcije, oni nam pokazuju da su premise za koje smo mislili da su toliko razumne i da ih ne treba svaki put posebno dokazivati, samo neutemeljene pretpostavke. Već ionako mrska stvar postaje dramatična opazimo li da drugi ne mogu razumjeti što nam se kod takvih događaja čini tako potresnim: pretpostavke o tome, koje smo do toga događaja držali u osnovi sigurnima, drugi nisu nikada gajili. Obuzme nas trenutak filozofske sumnje, a metodološko načelo da nikakvu misao, koju mislimo budni, ne treba na prvu loptu držati ništa istinitijom od sljepila naših snova, počinje nam se činiti odgovarajućom smjernicom i na području praktičkog razuma.

Tako oslobođeni predrasuda lako uvidamo da svakodnevica donosi obilje snova, koji bi nas još donedavno duhovno uvrijedili, a sada mogu biti osnova teorijskom promišljanju: na fotografiji s književne večeri prijateljstva uz prognanog pjesnika iz Bosne ugledate lice vode bojovnika za lokalnu nacionalnu supstanciju; na pozivnici za neku večer solidarnosti pročitate imena znanih lokalnih ekstremista; na priredbi za žrtve rata recitira voda ustanove znane po netrpeljivim i čak huškačkim ispadima; ideolozi domaćeg fašizma priređuju pjesničke večeri među alternativcima, bosanskim prognanicama i prognanicima, solidarnim mirovnjacima; stranka, koja ujutro u vladi postavlja novu željeznu zavjesu, navečer u gradu priređuje festival protiv isključivosti i netrpeljivosti; nekadašnji miljenici komunističkog režima na fašistoidnim okupljanjima zahtjevaju svetoivanjsku noć za crvene; na bledskom susretu

PEN-kluba raspravljaju o pedesetogodišnjici pobjede nad fašizmom, a s televizijskih snimaka u dvorani, pa čak za govornicom, kočopere se prvoborci sadašnjeg slovenskog fašizma.

Ali bizarnost djeluje s obje strane, što joj pouzdano daje status društvene činjenice: bosanski pjesnik prima priznanje vladajuće stranke koja je zatvorila državne granice njegovim sunarodnjakinjama i sunarodnjacima, one kojima se posrećilo da se probiju strpala je u sabirne centre, odbacila nacrt međunarodne organizacije za njihovu integraciju, a onima koji već dugo ovdje rade nameće vize, dozvole, potvrde; potpisnika peticije za sicilijanske večernice, apartheid i novu čvrstu ruku prognanik poziva za govornika na promociju svoje knjige. Jednoga od onih koji su pomagali zakuhati rat, pozivaju na Metelkovu. Proleterke i proleterci postavljaju se za kulisu na hušakćim zborovima protiv "ljevice" i disciplinirano slušaju pozive u boj za "pravedni kapitalizam"; u Sarajevo pozivaju ugledne prvoborce novoga slovenskog rasizma koji još uz to nisu bez odgovornosti za rat; prvak ovdašnjih mirovnjaka ugošćuje tiskovnu konferenciju jednoga od autora rata i prvaka sadašnjeg slovenskog fašizma.

TEORIJA

I.

Pitanje bi mogli trivijalizirati i smatrati da su to samo potezi u strategijama svakidašnjih borbi za utjecaj, ugled i moć: militaristi se pokušavaju prikriti među mirovnjacima; fašisti među piscima, proleterima i alternativcima; šovinisti traže alibi među multikulturalistima. I kada bi vjerovali da je ta vrsta banalnog objašnjenja moguća, ona ne bi bila dostatna: morali bi ustvrditi još i strukturne mogućnosti za operacije te vrste. Ali već i samo pojašnjenje u duhu trivijalne svakidašnjice čini se sumnjivim. Naime, ono pretpostavlja dvije suprotstavljene pretpostavke: da su mirovnjaštvo, alternativa, multikulturalizam i socijalna pravda prevla-

davajuće ideologije i da zato omogućuju pristup ugledu, moći itd., ili barem nude osiguranje moralnog alibija. I kao drugo, da se glasnici militarizma, fašizma i šovinizma mogu nadati da će suprotne pozicije iznutra rastvoriti, okužiti i njihove pristaše te ih, a da to i ne znaju, prevesti na svoju stranu. Ta vrsta pojašnjenja nije samo proturječna, već i pripisuje pretjeranu moć jednoj strani, a njenim nositeljima lakovjernost; drugoj strani, opet, malo vjerojatnu demoničnost.

A ipak se čini kao da neposredno upleteni u tome ne vide ništa neobično. Ukoliko vam uspije nekako ospoljiti stanje, moguće je od drugarica i drugova na strani mira, trpeljivosti i stvaralačkog suživota dobiti ova pojašnjenja: 1. nismo znali što sve rade; 2. dajmo im priliku kazati što misle; 3. među nama nastupaju kao umjetnici, "umnici", pravednici, a ne kao političari. Svako od pojašnjenja zasebno je problematično; jedno spram drugog, ona su proturječna — ali važan je njihov model.

Ponajprije, pažnju izaziva to što taj model, koji sada primjenjuju podređene kulture i skupine, ponavlja strategije kojima se svojedobno održavala politička vlast, čak i kad je zatirala upravo te, sada kao i prije, podređene skupine, alternativne kulture.

1. Ako je model bio jedna od poluga kojima se uzdržavala nekadašnja vlast — također i time da je dio svojih djelovanja obavljao tajno, izvan dosega javnosti — nosioci podređenih kultura sada se svojim neznanjem ili nebrigom sami brinu za to da mehanizmi vlasti za njih ostaju tajna.
2. Poznati demokratski trik nekadašnje nedemokratske vladavine bio je da je od medija, koji su u javnost iznosili nevladajuće poglede, zahtijevala neka prikažu i "drugom stranu", tj. govor vlasti: "Ne smijete biti jednostrani" — značilo je da je govor, koji je imao monopol nad nadziranom javnošću, morao dobiti svoj udio i u oslobođenim medijima. Zahtjev nije bio ništa drugo do pokušaj da alternativne govore, kojih u prevladavajućoj nadziranoj javnosti naprosto nije bilo, marginalizira još i na onim jedinim mjestima gdje su uopće

mogli doći do riječi. Sada, kad je horizont demokratskoga javnog prostora depresivno jednoličan i kruto strukturiran, tu demokratsku operaciju izvršavaju nositelji diskordantnih glasova nad samima sobom.

3. "Regionalizacija" diskursa vlasti je znan mehanizam gospodstva u svim demokratskim vladavinama. Foucault je to pokazao za diskurse duševnoga, tjelesnoga i društvenoga "zdravlja". Možda se moramo u njegovom radikalnom duhu pitati nije li sama autonomija diskursa "duha i umjetnosti" jedno od globalnih razgraničenja u toj regionalizaciji gospodstva. Značajka nekadašnjeg "mekog komunizma" u Sloveniji bila je upravo "ograničena suverenost" područja duhovne i estetske produkcije: gledajući unazad izgleda kao da je nekadašnji režim bio sposoban prilagoditi sebi i integrirati jedan od značajnijih mehanizama demokratske vladavine, koji u pročišćenoj varijanti dobiva na vrijednosti upravo sada, u okolnostima političke demokracije.

Uzorak koji je zajednički kako mehanizmima nekadašnje vlasti, tako i samoniklim odgovorima sadašnje naivne subkulture i "nezavisnih", stvarno pridaje značaj toj "regionalizaciji diskursa". Prije svega, svaki odgovor nove subkulturne ideologije posebno uvodi *diskontinuitet* između dva inače različito definirana područja:

1. po prvom pojašnjenju moguće je prakticirati neznanje u pogledu jednog područja i uzdati se u samostalnost drugog područja;
2. po drugom odgovoru treba razlikovati djela od njihovih pojašnjenja;
3. treći odgovor utemeljuje prvi, s tim da točnije određuje obrazac drugoga: umjetnost i "umne" djelatnosti ("pojašnjenja, ideologiju") moguće je, a možda čak i potrebno, lučiti od politike ("djela").

Odgovorima je, nadalje, zajedničko da svi omogućuju nekakvo *tajenje*: "zbilja je istina, da... ali svejedno"; "cijenim pjesnika, o njegovoj politici ne želim ništa znati". To znači da model stvarno luči područja, ali moguć je jedino ako ih istovremeno misli zajedno. Najprije ih mora misliti ujedno, zato

da kasnije o jednome od njih ne bi morao ništa misliti; u načelu ih misli zajedno, da bi u praksi jedno mogao ignorirati

II.

Ova skica u zanimljivom svjetlu retroaktivno pokazuje jednostranačku vladavinu, točnije, njenu zadnju fazu: ta vladavina temeljila se na *unašanju demokracije u mase "izvana"*, a pri tome su dodatni mehanizmi vladanja osiguravali da je to "unašanje" ostajalo "beskonačan zadatak". U tome je svjetskopovijesni značaj kardeljizma i u tome je također razlika između lenjinizma i kardeljizma. Bitna su dva pomaka — ne više "unašanje svijesti", već "unašanje demokracije", ne "unašanje u proletarijat", već u "mase". Tim pomacima promijenila se također i vanjska instanca koja "unosí": to više nije boljševička partija, već *institucionalni sistem pluralizma samoupravnih interesa*. Iako predmet ove bilješke nije analiza nekadašnjeg jugoslavenskog samoupravljanja, već osvjetljavanje sadašnjeg slovenskog fašizma, svejedno si možemo priuštiti nekoliko naknadnih primjedbi.

Bitno je, naime, da u "samoupravnom sistemu" mehanizmi vlasti nisu više povezani s posebnom organizacijom i skupinom — već su "ospoljeni", reificirani u institucionalnom sistemu. To je bitan napredak koji je nekadašnju jednostranačku vladavinu stvarno približavao demokratskim mehanizmima vlasti. Sistem je bio zato daleko stabilniji i nije opterećivao instancu političkog života koja je u boljševizmu bila jedina, naime partiju. Zato se mogao kloniti frakcijskih obračuna i sl., kao i njihove dopune — masovnih mobilizacijskih kampanja. Mobilizacija je već bila — kao u demokraciji — u interesu svake pojedinačne skupine, ceha, područja, ustanove; jedini pravi problem je bio, kao i u demokraciji, kako tu mobilizaciju zadržavati u okvirima postojećih odnosa gospodstva. Razlika između demokracije i kardeljevskog samoupravljanja je u tome da se u demokraciji za to ograničavanje brinu institucionalni

sistem i njegovi sudionici i sudionice sami, a u kardelevskom samoupravljanju pak sudionice, sudionici i institucionalni sistem; razlika je prema tome u redosljed, u naglasku, u dominantu. Institucije pluralizma, naime samoupravnih interesa, uprkos svoj svojoj konzervativnosti, zakocenosti, kompliciranosti, same nisu mogle blokirati i pobude automobilizacije — da im institucionalne blokade nije podupirao *ideološki moment* “u glavama” sudionica i sudionika. Zato je zajedno s masovnim slomom toga ideološkog momenta došlo i do momentalnog sloma institucionalne konstrukcije. Jedan od bitnih momenata te ideološke samoblokade bio je rascjep između znanja i vjere — upravo kao i u demokraciji. Dakle freudovsko poricanje, mehanizmi tipa: “ta znam da je moguće sve postići, ali svejedno vjerujem da nije moguće”; “ta znam da je birokracija mit, ali svejedno vjerujem da je svemoguća”. Djelovanje “partije” se zato sve više ograničavalo na uzdržavanje, očuvanje, reprodukciju toga rascjepa između znanja i vjere — i to točno na trima točkama koje smo izolirali kod sadašnje demokratske ideologije:

1. *Očuvanje tajne.* Razni rituali partijskog života, zatvorene sjednice, tajni zapisnici i interna saopćenja, razna “otkrića” (koja pretpostavljaju da je prije “bila tajna”: partija je sama sebi činila ono što u demokraciji strankama čine bulevarska glasila) Prema svome kraju sistem je dosegao skoro već idealni stupanj samoispunjenja: jedina stranka je “tajnu” čuvala samim svojim postojanjem, a da i nije činila ništa stvarno. Kad je partijska tajna postala još samo hipoteza o postojanju, dakle jednako tajna za one izvana kao i za one unutra, bili su osigurani uvjeti za prijelaz u višestranačku “demokraciju”. U demokraciji je rascjep između znanja i vjerovanja *institucionaliziran* — između ostaloga već samim osnovnim konstruktom demokratskog političkog prostora: institucije demokracije, područje znanja, postoje izvana, bez obzira na vjerovanja i neovisno od vjerovanja, baš zato da bi omogućavale supostojanje svih mogućih i nemogućih vjerovanja — i da bi omogućile postojanje vjerničke sfere u

njenoj irelevantnosti. Tome se jednostranački sistem u svojoj zadnjoj fazi približio tako da je jedina stranka “samo postojala”, njeno djelovanje bio je već njen goli opstanak; preskok u demokraciju bio je u tome da ta jednostranačka vladavina još nije osiguravala *irelevantnost vjerovanja*: ne zato što bi se zasnivala na nekakvoj doktrini, dogmi i sl., kako nas uvjeravaju sadašnji mistifikatori, nego jer je mogla opstati samo dok je pokretala sasvim određene vjerničke učinke — naime, upravo rascjep između znanja i vjerovanja, (Naknadni mistifikatori, koji nam daju lažnu sliku “komunizma”, strogo su aktualni ideološki agenti: učinci te propagande su fascinacija vlašću, substancijaliziranje “tajne”, mobilizacija protiv “urote” itd.; sadašnja retroaktivna mistifikacija “komunizma” neposredno je u službi pokušaja uvođenja fašizma)

2. *Razdvajanje “pojašnjenja od djela”* u jednostranačju bilo je ugrađeno u sistem na više načina. Osnovno je ipak bilo da je glavno djelovanje jedine stranke bilo u tome da je postojala (Fascinantna teologija kardeljizma imala je svoju draž i svoju konzistentnost!) Pojašnjenja tog postojanja mogla su se mijenjati s okolnostima — s obzirom na samu hipotezu o egzistenciji bila su zapravo arbitrarna (ipak nisu bila proizvoljna u svakoj pojedinačnoj konjunkturi, u svakom pojedinačnom “trenutku”). Nadalje, diskurs vlasti je svoja “pojašnjenja”, tj. ideološku legitimaciju, mogao prilagodavati raznim adresatima (na to smo više puta upozorili još u vrijeme trajanja sistema). “Pluralizam samoupravnih interesa” bila je sama mnogozvučnost, polifonija diskursa vlasti. Od jezuitskog obrasca boljševizma, u kojemu su postojale dvije “istine”, dva diskursa — onaj za kadrove i onaj za mase — mehanizam vlasti eksplodirao je u bahtinovsku polifoniju. Svaki pojedini adresat (kulturnjaci, direktori, akademski mandarin, sindikati, novi ljevičari, napokon čak i alternativci) učestvovao je u “svome” diskursu. Ideal toga samoupravljanja, koji se tu i tamo čak i ostvario, bio je u tome da *svaki adresat sam proizvodi sebi prireden diskurs reprodukcije odnosa gospodstva*: to je bilo

uistinu "samo-upravljanje" Na točkama najviše uspona toga sistema bio je taj ideal stvarno dostignut: jer uvjet da se neka skupina ili sl. uključi u sistem "javne" diskusije, odlučivanja i raspodjele, bio je upravo u tome da bude sposobna proizvesti *svoj specifični diskurs samopodređenja*. U svjetlu tih samoupravnih dostignuća zapravo je sistem parlamentarne demokracije ograničen: uvjet da svaki "politički subjekt" proizvede svoj vlastiti diskurs samopodređenja, u demokraciji je doduše ispunjen — ali po cijenu toga da su ti diskursi mogući jedino u uskim okvirima stranačkog sistema i "javnosti" koju taj sistem proizvodi.

- 3 *Odvojenost politike od kulture i umjetnosti* bila je naravno u jednostranačju deklarirana. Tu se nećemo podrobnije baviti specifičnim partnerstvom političke i kulturnjačke birokracije, koje je bilo jedan od najznačajnijih poteza samoupravnog liberalizma. U toj "podjeli vlasti", koja je bila istodobno ideološka i institucionalna, ključ je za kasniji žalosni razvoj u političkoj demokraciji, takoreći izvor zla: nacionalizma, rata, fašizma itd. Izvor je retroaktivne samodefinicije koja nas je vratila u "Istočnu Evropu", što znači u realsocijalizam. Za sadašnju namjeru značajno je naročito da je ta odvojenost bila *istovremeno ideološka i institucionalna*, to znači, da nije djelovala samo na razini "djela", tj. ontologije, već je bila i izrazito ideološki artikulirana, djelovala je i na razini "pojašnjenja", vjere. U suprotnosti s mehanizmima vladavine na drugim područjima, gdje je bilo bitno da samoupravna polifonija ostaje na razini samoniklosti, tj. u okviru "samoupravnosti" pluralizma interesa, na području kulture i umjetnosti to razlikovanje, ta polifonija bila je ideološki artikulirana, izričita, hvaljena itd. U okviru mehanizma vladavine tako je "kulturna sfera" (što znači: kulturni establishment, kulturnjačka birokracija) uživala privilegiju: *na tom području nije bilo rascjepa između znanja i vjerovanja, između toga "što jest" i onoga "kako se to što jest opravdava, legitimira"*. Autonomija kulturne sfere, tj. kulturnog establishmenta, tj. *nacionalne kulture* bila je transformirani preostatak

boljševizma u okviru kardeljevskog sistema. Mogli bi reći da je ta autonomija bila institucionalizacija i legitimacija *komunističke intelektualne predrasude*. Upravo zato su se na tom području institucionalne nacionalne kulture, kulturnoga establishmenta i u zadnjim fazama jednostranačja očuvali atavizmi boljševičkih rituala: kulturna birokracija je djelovala i nastupala kao frakcija u politbrou — s tim da zbog svog institucionaliziranog položaja nije mogla dovršiti klasičnu boljševičku proceduru, koja je u klasičnom staljinizmu periodično okončavala u "čistkama". Budući da je kulturnjačka birokracija imala institucionalno, čak strukturno fiksirano mjesto u sistemu, nije mogla izvršiti "čistku", ali ni sama nije mogla postati predmetom čistke. Čistku su mogli izvršiti tek u demokraciji — i možda je upravo jedan od značajnih uzroka za sadašnji fašizam kulturnjačke birokracije u tome da tu čistku nisu mogli provesti do kraja. — Možda je ta formulacija nespretna, naime ona navodi na pomisao da su sada fašistoidni zato što im u vrijeme Demosove vladavine nije uspjelo uvesti fašizam; da su fašistoidni zato, jer su neuspjeli fašisti. Zato preformulirajmo: fašistoidnost kulturnjačkog establishmenta proizlazi iz nastojanja da sačuvaju strukturni položaj koji je već u zadnjim fazama jednostranačja bio boljševički preostatak.

III.

"Tolerantnost podređenih", koju su u jednostranačkom modelu morali osiguravati posebni mehanizmi vladavine, u demokraciji je institucionalizirana i samodjelatna. Ipak i ovdje ona vrijedi pod određenim uvjetima. Unutar sistema stranaka i parlamentarizma, ona nije potrebna jer je okvir tolerancije uvijek osiguran prisutnim *okvirom javnoga*. Taj okvir se određuje mehanizmima hegemonije, cenzure, produkcije javnog mnijenja i sl. Na slabim točkama hegemonističkog okvira uključuje se dodatni mehanizam: naime, mehanizam "usrkavanja" alternativnih pozicija u samu pluralističku konstrukciju javnoga prostora. I to je

potpuno *formalni* mehanizam: on djeluje na razlike među područjima, na razlike između pojedinačnih diskursa demokratske discipline, tj. samopodređivanja. "Tolerantnost podređenih" u tim primjerima vrijedi samo spram posebno odlikovanih "agenata vladavine": popustljivost u zataji ne vrijedi za one što se kreću jedino u politici netolerancije, ona izabire samo one koji istodobno djeluju i na drugom području ("poezije", "umnosti", "pravednosti"). Pri tome je kvalifikacija za te alibije učinak djelovanja ideoloških aparata: nacionalne književnosti, kulturnoga establishmenta i školskog književnog kanona za "poeziju"; kulturnih i akademskih aparata za "umnost"; aparata proizvodnje javnog mnijenja za "pravednost". Kada "tolerantnost podređenih" prakticira svoje zataje, ona time vrednuje učinke ideoloških aparata države. Prema tome, ona pomaže pri njihovoj reprodukciji i pri reprodukciji njihove hegemonije — bez obzira na inače kritički odnos alternative spram tih aparata kao takvih. Uobičajeno zalijetanje u aparate uz nekritičko prihvaćanje njihovih učinaka daje tom prihvaćanju samo još veću uvjerljivost. Kritika aparata spada u "demokratski život", dok naivno prihvaćanje i praktično potvrđivanje njihovih učinaka spada u reprodukciju vladavine. Tako se vladavina održava i obnavlja upravo preko kritike koja ga napada — ako ta kritika ne zahvaća i njegove učinke.

Vjernička strategija koju potiče zatajni model moguća je, čini se, zbog posebnog vjerničkog ustroja obaju regionalnih područja — "umjetnosti" i "politike" — u našoj kulturi. Strategija zataje ne bi bila moguća kada u našoj civilizaciji oba područja, na kojima zataja nastupa, ne bi imala nekako inverzno simetrične vjerničke strukture.

Na području umjetnosti vrijedi u nas "ograničeni skepticizam", kojeg je Evans-Pritchard otkrio u magijskim društvima. Jack Goody vidi u njemu karakteristiku usmenih, tj. nepismenih kultura.¹ Svaka pojedinačna umjetnina, svaki umjetnik kod nas, predmet su kritike i skepticizma — upravo kao što su, u društvima koja prakticiraju magiju, svaki šaman i svako

njegovo magijsko djelovanje podvrgnuti skepsi, kritici i nepovjerenju. Ali ta pojedinačna nevjera upravo je osnova za vjeru u magiju uopće — upravo kao što je kod nas pojedinačno mrcvarenje umjetnina temelj za vjeru u umjetnost uopće. Kao što kod nas kritičari nastupaju u ime "prave" umjetnosti i istinske umjetničke vrijednosti — tako se i vrač mora bojati kritičara, zato što svi znaju da postoji prava magija. Pojedinačna umjetnina i pojedinačno vraćanje na udaru su skepse upravo *zato jer* ljudi vjeruju u magiju i umjetnost uopće. Ograničeni skepticizam ("u posebnom") podloga je za opću vjeru ("u općem")

U politici je upravo obrnuto. Iz nebrojenih pisama čitalaca, anketnih odgovora i pojedinačnih mišljenja možemo razabrati da politika uopće vrijedi kao stvar prevare, ružnih poslova, manipulacija. Ali ljudi ipak vjeruju pojedinim političarima. Mogli bi reći da je nevjerica "uopće", u političkim stvarima, osnova vjeri "u pojedinačnom". Što je s antropološkog stajališta prilično frapantno: u politici je "opći skepticizam" temelj "ograničenoj vjeri".

Sada možemo odrediti *kako* model zatajne strategije povezuje područja koja ujedno i razlučuje: povezuje ih time da pjesničkog proizvođača na području umjetnosti tretira kao političara, a u politici pak, kao umjetnika. Na području umjetnosti kreditira ga unaprijed povjerenjem, koje inače uživaju samo pojedini političari — na području politike daje mu umjetnički bonus od one vrste da "svaki poet ima svoje slabe trenutke". To pak, naravno, odgovara redovnom "stvarnom stanju", koje neposredno verificira vjerničku udešenost: nacional-šovinist na izbjegličkoj večeri poezije nastupa naravno kao političar — upravo kao što i udžbenički pjesnik nije to postao zato što je njegova poezija valjda posebno primjerena učenju zarez, govornoj ili rečeničnoj analizi, već iz političkih razloga koji usmjeruju oblikovanje književnoga kanona. S druge strane, politička je karijera

1] Vidi Jack Goody, *Med pisnim in ustnim, Studia humanitatis*, Ljubljana 1993. str. 84. i dalje.

njegovih stajališta neposredno ovisna o ugledu koji uživa kao pjesnik. Paradoks se zgušnjava upravo u situaciji na izbjegličkoj večeri: u publici su žrtve njegove politike — a slušaju ga kao umjetnika; iako ga kao umjetnika njegove žrtve zapravo uopće ne bi poznale da već nema politički status u javnosti i u ideološkim aparatima.

APLIKACIJA

Moglo bi se reći da su sve te analize vrijedne pažnje, ali da se svejedno radi o vrlo jednostavnoj stvari: o uspostavljanju odnosa gospodstva na način nacionalizma. Mogli bi se pozivati na Ernesta Gellnera² i njegov obrazac kojim sažima logiku nacionalizma: "Jedna država — jedna kultura; jedna kultura — jedna država". Ponekad je država već tu, treba napraviti još samo kulturu (francuski model); drugi put je kultura već tu, manjka još samo država (njemački model; sada — retroaktivno, i za neke, također i slovenski); treći puta treba učiniti oboje istovremeno ("mali" evropski nacionalizmi 19. stoljeća; brojni postkolonijalni nacionalizmi 20. stoljeća). Postupak korisno demistificira odnose između politike i kulture, no svejedno je nedostatan.

Gellner za "kulturu", u njoj uloži nacionalnog konstruktora, govori da je to visoka pisana kultura elita; nacije se prave "odozgo", pomoću ideoloških aparata, kakvi su školstvo, nacionalna književnost, tisak — osobito časopisi, kulturna društva i sl. Otuda moramo ići dalje: najprije moramo promisliti *prevlast književnosti* u izradi naroda; nadalje, moramo promisliti paradoks da ta *pisana* kultura djeluje kroz *ideološki model koji je usmen*.

Što se tiče književnosti, stvar je jasna. Zanemarimo li narode bez "vlastitog" jezika,³ nacionalni je jezik ipak jedna od temelj-

2) Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, Ithaca 1983. Također brojni drugi spisi istoga autora.

3) Problem je dakako težak. S jedne strane se nacije bez "vlastitog jezika" konstituiraju na poseban način — koji pri tome nije niti posvuda jednak. Pomislimo samo na SAD i na Indiju. S druge strane su nacije sklone proizvodnji nacionalnih jezika i kada to

nih ustanova nacije. Nacionalni jezik je standardiziran jezik, a to znači da je nerazdvojno povezan s *tehnologijom pisanja*. Kako pismo zahtijeva standardizaciju, ono takoreći "samoniklo" proizvodi standard. Jezični standard je nužno standard pisanja (zato se i zove npr. "književni slovenski"). Nacionalni jezik nije ničiji "materinji jezik" i svatko ga mora naučiti — pouka nacionalnog standarda nužno je ujedno poučavanje u pismenosti. Nacionalne kulture još dugo nakon što su osigurale koliko-toliko opću pismenost, održavaju raznolikost usmenih govora i stvaraju specifičnu iluziju da ljudi doduše "različito", tj. dijalektalno "izgovaraju" tekstove, koji su inače "jednaki" — a jednaki su samo u zapisanom standardnom obliku.

Pisana nacionalna kultura tako proizvodi *institucije*, ideološke aparate, koji mogu postati ideološki aparati nacionalne države. To doduše nije nužno, ali unutrašnja logika te institucije vodi u državotvornost: gdje je državotvorna težnja iz ovih ili onih razloga odbačena, dolazi do poznatih problema i do poznatih kompromisnih, privremenih, nestabilnih rješenja (manjinske ustanove, kulturne autonomije, političke ograničene suverenosti i sl.). U toj konjunkturi institucije pismenosti djeluju na razini *znanja*: nacionalni jezik treba "znati", identitet je točka sigurnosti, to "znanje" je samoostvarujuća sigurnost "faucaultovske" vrste. Ono proizvodi kako svoj identitetni subjekt tako i svoje predmete (znanja i ovladavanja).

S političkom parlamentarnom demokracijom otvara se i prostor javnosti, točnije: prostor proizvodnje javnog mnijenja koji djeluje po *usmenim* logikama. Karakteristike usmenosti su standardne, kao što o njima govori antropologija pretežno oralnih društava: ograničeni skepticizam, tj. prevlast

nije nužno potrebno. Za Izraelce bi još mogli reći da su morali naći jezik u kojem bi svi državljani i državljanke mogli ravnopravno komunicirati — i hebrejski je bio čak "prirodniji" izbor nego recimo njemački ili engleski, iako su morali u prilog uskršavanju "mrtvoga" jezika žrtvovati živi jidiš. — Ali pomislimo i na suvremenu proizvodnju hrvatskog i usporednu proizvodnju srpskog u "Krajina-ma".

vjerničkih pozadina Postoji kontekstualnost iskaza: izjavna situacija je nerazlučiv dio izjave same, zato i skepticizam ne može biti opći, generalan Tekst je povezan s ritualnim kontekstom (jedno od gledišta "kontekstualiziranosti" koje je razmjerno kruto) Diskursi su autoritarni, točnije — vezani uz autoritete, statusne hijerarhije itd. Karakteristika usmenosti je i prevlast — jakobsonovski rečeno — "fatične" i "konativne" funkcije nad obavijesnom u komunikaciji, a to znači pretežnu usredotočenost na "održavanje kontakta" (u danim odnosima vladavine) i na "usmjerenost na adresata" (u danoj situaciji primatelja), a ne na informaciju (obavijest), komentar i kritiku (metagovorna funkcija). Tu vlada velika reproduktivnost i niska produktivnost komunikacijskog procesa (inovacija je prekršaj ili čak šum). Usmena strukturiranost djeluje u *vjerničkoj dimenziji*.

Oralizacija "javne sfere" i literarizacija nekih drugih ideoloških aparata nacionalne države određuju koordinate za strukturiranost u kojoj se može razviti dinamika novoga "fašizma"

Liberalizam danas

Liberalizam je poput viskija: izgledom lijep, gorka okusa, poguban za tijelo i škodljiv za duh — mogu si ga priuštiti ionako samo bogati U zadnje vrijeme možete ga dobiti u *duty free*-dućanima a siromahe su nagovorili da njime hrane svoj snobizam. O logici liberalizma sve je rekao još Karl Marx: liberalno oslobođenje vodi u najamno ropstvo, apstraktna politička jednakost podloga je za tisuće konkretnih nejednakosti, bratstvo u toj slobodi i u toj jednakosti osamljenost je i raspad ljudskih veza.

U liberalnom društvu "vladaju samo *sloboda, jednakost, vlasništvo* i *Bentham*. *Sloboda* — jer se kupac i prodavač robe, npr. *radne snage*, upravljaju samo svojom slobodnom voljom... *Jednakost* — jer su u međusobnim odnosima samo *posjednici roba* i mijenjaju ekvivalent za ekvivalent. *Vlasništvo* — jer svatko raspolaze samo s onim što je njegovo. *Bentham* — jer svatko misli samo na sebe.*

Većina posjeduje jedino same sebe, i jedino sami sebe mogu prodavati; manjina posjeduje sve drugo i može kupiti sve druge. Većina iz radnog ugovora istrži samo odgodu smrti od gladi i bijede — manjini pripada višak vrijednosti. Manjina si može priuštiti da misli samo na sebe, većini ništa drugo ne preostaje."

Francuski teoretičar **Claude Lefort** kritizira Marxa da nije vidio povijesni prijelom koji je uvelo proglašenje ljudskih prava (slobode, jednakosti i — po implikaciji — "bratstva", tj. nove solidarnosti). Lefort predbacuje Marxu da nije razlučio *simboličke, društveno-povijesne potencijale* prijeloma od *ideološkog jezika* u kojemu su buržoaske revolucije izgovorile prijelom.

Ali Marx nije vidio ni simboličke implikacije svoje vlastite teorije revolucije. Upravo zbog tih "simboličkih implikacija" pokret

* *Kapital I*, ljubljana 1961., str. 199-200; nepotpun citat, usp. *Kapital, I svezak*, Kultura, Zagreb 1947., str. 132 - 133, nap. pr.

izrabljivanih i ugnjetavanih ubrzo se rascijepio na socijalnu demokraciju i boljševizam "Simboličke implikacije" započinju naime već pri prvim pitanjima: kod pitanja metode borbe i kod pitanja kako organizirati revolucionarni pokret. "Simboličke implikacije", prije ili kasnije, neizbježno dovode do ključnog pitanja: Za kakvu vrstu države se revolucionarni pokret treba zalagati — kakvu vrstu vladavine treba uspostaviti, ako je njegov konačni cilj ukidanje svakog gospodstva.

Socijaldemokratski odgovor je pokušao sačuvati upravo "simboličko" nasljeđe buržoaske revolucije, što znači one dimenzije buržoaske političke i ideološke konstrukcije za koje Lefort misli da su povijesno prijelomne. Očuvao je ljudska prava i onu vrstu političkog uređenja koje se zasniva na apstraktnom slobodnom pojedincu pojedinki: tu socijaldemokratsku dopunu bilo je moguće ostvariti već unutar obzora građanske (liberalne) demokracije. Socijaldemokratsko "popravljanje" kapitalizma na kraju se usredotočilo na državno posezanje u gospodarstvo, na državnu redistribuciju viška vrijednosti. I dovelo je do države blagostanja koja je propala istovremeno s komunizmom.

Komunistički odgovor pokušao je ukinuti sam kapitalistički proizvodni odnos, a s njime i političke oblike koji služe očuvanju i obnavljanju osnovnog odnosa iskorištavanja. Za komunizam ljudska prava nisu bila samo utvara, već opasna utvara koja služi ostvarenju i obnavljanju tlačenja i iskorištavanja. Rezultat komunističke strategije je znan: vladavina birokratske kaste, podređenje države oruđu birokratske vladavine — partiji, tlačiteljska, neučinkovita i teroristička država.

Civilnodruštveni otpor protiv komunizma bio je vrlo sličan socijaldemokratskom reformiranju kapitalizma. Kao što je socijaldemokracija htjela samo "popraviti" kapitalizam, a da ne dotakne temeljni kapitalistički odnos, tako su i novi društveni pokreti htjeli "popraviti" komunistički socijalizam pomoću političkog sistema koji bi uveo i osnažio ljudska prava, dok su se socijalne tekovine komunističkog

socijalizma civilnodruštvenim pokretima činile samorazumljivim i neproblematičnim.

Ukidanje komunističke države dalo je za pravo mladenačkoj Marxovoj kritici liberalizma, iako je s teorijskog stanovišta jasno da je ta kritika ideološka, prekratka i slijepa za povijesno značenje ljudskih prava.

S intelektualnog stanovišta novi istočnoevropski liberalizam je strategija očaja nad zagonetkom povijesti. Gesta samozasljepljenja. Bijeg pred pitanjem koje nam je postavilo naše vlastito djelovanje, nakon što je postalo povijesno, neočekivano ustavši pred nama kao tuda, jezovita, neprepoznatljiva stvarnost. Problem je divovski i zahtjeva da iz prosvijećene politike prijedemo u teorijsku analizu: zašto su se posvuda na postkomunističkom Istoku ostvarile prognoze iz kritike mladog Marxa, iako znamo, da je ta kritika prekratka i da njene prognoze ne izražavaju nikakvu nužnost?

Prognoze su se ostvarile zato što je postkomunistička strategija pod apsolutnom hegemonijom novoga liberalizma! Taj nas odgovor naizgled zatvara u začarani krug. Otkuda hegemonija neoliberalizma? Radi odgovora na to pitanje moramo uzeti u obzir dimenzije koje upravo liberalna ideologija potiskuje u zaborav. Moramo uzeti u obzir klasnu dimenziju i dimenziju svjetskih odnosa vladanja.

Obje dimenzije možemo združiti u ovoj hipotezi: u postkomunističkim društvima oblikuje se nova vladajuća klasa; ta se klasa najprije oblikuje kao politička klasa. Kao politička klasa ona prisvaja poluge ekonomskog i društvenog gospodstva koje će je, tako se nada, uzdići u trajnu vladajuću klasu rubnih društava.

Sve dok je nova vladajuća klasa još samo politička "kasta", ovisna je o potpori središta moći u svjetskim metropolama. Budući da je novi liberalizam vladajuća ideologija u središtima sadašnjeg svjetskog gospodstva, političke klase Istoka moraju prihvatiti liberalnu ideologiju kao vezivo u svom odnosu spram metropola, odnosu u kojemu su one podređeni partner ili, jednostavno, klijent. Kad postanu već

prava vladajuća klasa, bit će opet samo pozicija u liberalnom uređenju svjetskih imperija.

Ali politička kasta mora organizirati svoju vladavinu i prema unutra. Liberalna ideologija opet je najprimjerenija podloga za političku vladavinu jer može uz neopažene korekcije parazitirati na patosu nekadašnjeg civilnodruštvenog otpora. Liberalnu ideologiju upotrebljavaju točno u onim dimenzijama koje je kritizirao mladi Marx i s istim onim učincima koje je on uvidio. Liberalna ideologija i politika služe im za uspostavljanje odnosa kapitalističkog iskorištavanja i buržoaskog gospodstva. Upravo zato što su ljudska prava i liberalna demokracija opet postali sredstvo za uspostavljanje kapitalskih odnosa, Marxova je kritika opet aktualna. Iako je ta njegova kritika bila "u načelu" prekratka, ona dobro pogodava istočni liberalizam koji je i sam "prekratka": ograničena, zainteresirana i "nenačelna" interpretacija dosega buržoaske revolucije.

Kad sadašnja politička kasta postane prava vladajuća klasa, moći će politički i ideološki osiguravati liberalno političko uređenje rubnih društava. Osiguravat će društvenu ravnomjernost, kontinuiranost prostora u kojem će se uspostavljati *odnosi ovisnosti* istočnih rubnih društava, odnosi njihovog ekološkog, gospodarskog, intelektualnog i kulturnog iskorištavanja. To se može dogoditi, ali nije nužno. Unutrašnja proturječja mogu prisiliti vladajuće klase u perifernim društvima da se odreknu liberalnih političkih ustanova i posegnu za autoritarnijim metodama vladavine (kao u državama azijskoga pacifičkog ruba). Razvoj međunarodnih odnosa može dovesti pojedine periferne elite do konfrontacije sa sjedištima svjetske moći, što također može pokrenuti autoritarnost prema unutra (drastični primjeri su recimo Iran i Irak). Na Evropu, pogotovo još na njenu periferiju, svakako će utjecati razvoj događaja u Rusiji; gdje se barem za sada čini da se ambicije za međunarodnom ulogom razvijaju istovremeno s unutrašnjim autoritarizmom i militarizmom. Najzad, klasični liberalni režimi Zapada, mogu se u bitci za svjetsku prevlast povezivati s

autoritarnim perifernim režimima, kao npr. prije nekoliko desetljeća u Južnoj Americi (upravo bi taj obrazac u bližoj budućnosti mogao biti prihvaćen u Hrvatskoj). Logika liberalizma nije u suprotnosti s autoritarizmom, niti prema unutra, niti u svjetskim razmjerima. Obrnuto, nemoć liberalizma da ovlada posljedicama svojih unutarnjih proturječja može podstaknuti autoritarizam.

Problem s liberalizmom je u tome da rada proturječja, stvara napetosti i potiče sukobe koje sam nije sposoban urediti, ovladati i ukloniti. Odgovori na proturječja i blokade koje stvara liberalizam u povijesti su do sada uvijek dolazili iz prostora koji je bio izvan liberalizma ili je čak bio suprotan liberalizmu. Socijaldemokratski odgovor tiho je onemoćao. Neuporedivo korjenitiji komunistički odgovor doveo je do sloma, najprije s izgradnjom socijalizma u jednoj zemlji, potom s uspostavom sovjetskoga imperija, i na kraju s propašću imperija. Civilnodruštveni odgovor liberalna je politika u savezništvu s raznim nazadnjačkim politikama privremeno uspješno odbacila i marginalizirala.

Jedini djelatni odgovori na proturječja liberalizma u ovome trenutku su razni ekstremizmi: takozvani "vjerski fundamentalizmi" i one laičke politike koje uvrstavamo u *fašističku tradiciju*. U borbi protiv fašizma liberalizam je bez sumnje saveznik zbunjenoj socijaldemokratskoj politici i ostacima naprednog civilnog društva. A uspjeh te borbe ovisi o domišljatosti, poštenju i analitičkoj sposobnosti naprednih civilnih društava, možda i od socijalne demokracije, ali ne od liberalne politike.

Trenutno nema dovoljno ni intelektualne moći ni političke invencije. Socijalna demokracija ne usuđuje se zauzeti klasno stajalište, napredno civilno društvo ne zna raskrinkati liberalne laži i uspostaviti nove interpretacije ljudskih prava, slobode, jednakosti i solidarnosti. Ni socijaldemokracija ni napredno civilno društvo ne znaju ugraditi u svoje analize i prakse svjetske razmjere; kao začarani integracijskim procesima ne znaju uvidjeti odnose vladavine koji se uspostavljaju s njima. Liberalizam je zato u svom "pragma-

tizmu", tj. u svojoj nesposobnosti da se suoči sa vlastitim proturječjima, neprestano u opasnosti da se udruži s fašistoidnom reakcijom.

Liberalizam imponira jer je "pragmatičan", a iritira jer je "pokvaren". Oboje proizlazi iz iste nesposobnosti da se suoči s problemima koje sam uzrokuje, s problemima razvijenog kapitalizma koji je danas stvarno svjetski sistem — sistem svjetske krize na koju za sada još nema uvjerljivog odgovora.

II. Anti-fašizmi

Sadašnja država nije sposobna proslaviti pedesetu obljetnicu vojne pobjede nad fašizmom. Iz toga je najprije moguće zaključiti da je kraj drugog svjetskog rata bio samo vojna pobjeda. Pobijedene su bile fašističke države i njihove vojske. Ali nije bio pobijeden fašizam kao povijesna praksa, politička metoda, ideološka mreža i misaoni obrazac. Fašizam je preživio i sada se vraća, pa i tamo gdje je bio pobijeden.

Rubne, slabe i ovisne države postkomunizma prijemčive su za fašizam iz dvije vrste razloga. Najprije iz ideoloških: u svoje osnove one su ugradile iste elemente koji su i elementi fašizma — nacionalizam i nacionalni kolektivism, rasizam, mržnju, kult moći, antiintelektualizam. Nadalje, a to je značajnije, i iz gospodarskih i političkih razloga: "uključivanje" u sistem svjetskog kapitalizma nametnuto im je na način koji izjednačava integraciju s podređivanjem svjetskim odnosima gospodstva. Političke kaste tih država ne pitaju se o uključivanju u ovisnost, čak su se i izričito odrekle tradicije nezavisnosti. Vladavina političkih klasa u postkomunizmu temelji se zato na karakterističnim "postkolonijalnim" političkim strategijama: prema van na podređenom partnerstvu s metropolitanskim elitama, prema unutra na klijentelizmu i korupciji, na uništavanju domaćih civilnih društava i onemogućavanju nadzora odozdo. Te strategije vrlo lako "fašiziraju" državu dok u društvu istovremeno podstiču populistički otpor, u stilu samoniklog narodnog fašizma.

Prema tome, fašizam nije moguće pobijediti samo vojnim sredstvima. Ali tad nije primjereno ni proslaviti pedesetogodišnjicu vojnom paradom. A upravo to predlaže država. Državni odbor za pripremu predlaže i štošta drugo, još grotesknije. Državni prijedlog sadrži proturječje: za ideološku osnovu uzeli su kolaboracionističku tezu od prij

pedeset i četiri godine. A htjeli bi slaviti antifašističku pobjedu od prije pedeset godina. Sadašnja politička kasta to, valjda, naziva realnom politikom.

U svojoj realnoj politici sadašnja politička klasa upotrebljava dvije proturječne ideološke strategije: dok su u agitacijskom jurišu reklamiraju "pomirbu". Kad se moraju braniti, proglašavaju da je "društvo rascjepljeno". "Pomirba" je već postala folklor političke kaste: pri svakom manevru kojim utvrđuju granicu između nove vladajuće klase i preostalog društva, kao zeca iz šešira potegnu pomirbeni sentimentalizam. Kada pak društvo pokuša revoltirati protiv nove klasne podjele, uvjeravaju ga da podjela nije klasna, već ideološka, da ona ne dijeli društvo od nove klase, već društvo od samoga sebe. Stvarno pomirenje ionako se dogodilo već davno, konsolidacijom nove vladajuće klase na interesnoj osnovi i bez obzira na ideološke frakcije. Unošenje ideoloških rascjepa u civilno društvo uvjet je da se održi nova vladavina.

Usprkos svoj eleganciji koja novoj vladajućoj kasti omogućuje da svoj divertimento svira bijelim i crnim tipkama istovremeno, melodija zapinje. Disonance dolaze kako iz instrumenata tako i iz partiture. Demokratska predstavnička država slab je instrument za prvobitnu akumulaciju u rukama primitivne kapitalističke klase. Koketiranje s fašistoidnim ideologijama isuviše je uznemirujuća uspavanka za zrelo civilno društvo.

Država ne može organizirati "pomirbu". Država JEST pomirenje — barem ona država koja proizlazi iz ljudskih prava, iz slobode i jednakosti državljanke i državljana. Država koja organizira pomirbene ceremonije nije država te vrste, ona se gura u civilno društvo i postaje opasna. Državni pomirbeni cirkus samo je sentimentalna strana korupcijske, klijentelističke drame.

Nesposobnost države da proslavi pedesetogodišnjicu je doduše samo simptom, ali ipak simptom koji pokreće dalekosežne posljedice. Groteskni prijedlog državne proslave neizbježno je pobudio otpor. U toj slijepoj ulici, kada se država našla

na braniku fašizma i u sukobu s antifašističkim društvom, njeni ideološki aparati brane je frazom: državni prijedlog je "podijelio javnost". Fraza hoće sačuvati državu u položaju što ga je sama napustila: nad razlikama u civilnom društvu i onkraj političkih granica. A granica između fašizma i antifašizma nije politička granica, niti je granica u civilnom društvu. Granica između fašizma i antifašizma je civilizacijska granica — na strani fašizma nema civilnog društva, kao što nema ni demokratske politike.

Ideološki aparati države sada se iz petnih žila trude da dokažu istinitost obrambene floskule o "rascjepu". Fraza će postati istinita kad je učine istinitom. Tako ideološki aparati države sada stvarno "rascjepljuju" javnost. U društvo ucjepljuju liniju razgraničenja, koja je uistinu zastarjela. Iako stvarno stara više od pola stoljeća, ona zato nije ništa manje granica između fašizma i antifašizma.

Proslavljajući "pobjedu" sadašnja država dakle nije sposobna vršiti zadaću iz koje crpi legitimitet, a to je uloga veziva između društva i garanta društvenog mira. Gore od toga, u pitanju fašizma sadašnja je država postala faktor razdvajanja i nemira. I još gore: u pitanju fašizma sadašnja država djeluje kao potpaljivač fašizacije.

Zašto je tome tako, duga je priča, a izlaz iz bezizlaznog položaja možda je jednostavan. Država treba priznati svoju nesposobnost i otkazati svoju prisutnost na proslavi. Slavljenje neka prepusti onima koji imaju na to pravo i koji to također i mogu. Time bi država učinila prvi korak iz zarobljeništva u kojemu je drži sadašnja politička kasta. To bi ujedno bilo i najviše što država ovaj tren može učiniti. Da se probije iz osame i uspostavi barem malo otvoreniji odnos s antifašističkim civilnim društvom.

Još ima vremena

Još ima vremena da se i ovdašnja država pridruži naprednom čovječanstvu u ovoljetnom antifašističkom prazniku. Neka ga slavi tako kao što je proslavila dan Osvobodilne fronte. Kako je praznovala uzrok, tako neka proslavi i posljedicu. Kao što je ignorirala uzrok pobjede nad fašizmom, naime osnivanje antifašističkog pokreta, tako neka se skromno i s mjerom ukloni i s proslavljanja posljedice narodno-oslobodilačke i antifašističke borbe, naime pobjede nad fašizmom.

Neka belogardisti i njihovi šegrti izvrću koliko ih je volja, praznik OF svakako je praznik ove države. Ali izgleda da sadašnja politička klasa ima nekako shizofreno stajalište spram povijesti. S jedne strane govori i postupak poput televizijskog voditelja koji je goste, što su se neočekivano zapleli u detalje dogadanja u slovenskom Sokolu u tridesetima, prekinuo riječima: "O tome što je tada bilo možete porazgovarati sami poslije emisije. Moje generacije to ne zanima. Mi sada radije pogledajmo kako je danas bilo na ljubljanskoj burzi". Riječi koje bi morali pohraniti u zlatnoj omotnici u arhive ljubljanske TV. Za povjesničare medija teško bi našli jezgrovitiji sažetak djelovanja i propusta ljubljanske TV, ljeta 1995. Uz to, jedan od sugovornika bio je čak neposredni sudionik tadašnjih dogadanja. — U isto vrijeme se, s druge strane, neke ekstremne frakcije političke klase neprestano i bolesno bave razmjerno daljom prošlošću.

Tako je povijest u ideologiji vladajućih prisutna na način dvostrukog poricanja: veći dio političke klase o povijesti ne želi ništa znati; glasne ekstremne frakcije propagiraju pak reviziju povijesti, čiji je središnji element poricanje domaćeg fašizma. Zajednički rezultat ideoloških nastojanja obiju "struja" je taj da im je uspjelo, barem na neko vrijeme, otrgnuti državu od njenih antifašističkih tradicija. Paradoks, koji sadašnju političku klasu dovodi u zamku, sastoji se u

tome da je tom strategijom državu otrgnula i od njenih *demokratskih tradicija*.

A ako je država prepustila narodu slavljenje svog stvarnog antifašističkog praznika, onda neka narodu prepusti i svjetski antifašistički praznik. Barem u ovom trenutku nije pouzdano sigurno da bi bilo koji antifašistički praznik stvarno bio i praznik ove države. Ako država, odnosno njena politička klasa, nisu proslavili naš povijesni i službeno zapisani praznik, zašto bi slavila fiktivni datum kojega nema ni na spisku državnih praznika, niti u srcima sadašnjih predstavnika te države.

Datum je fiktivan, kao što je fiktivan i odnos sadašnje države spram antifašizma, preciznije, odnos njene političke klase. Zato bi i proslava bila fiktivna: još je najsretnija dosjetka dakako misa, jer na njoj se dešava misterij — a to je duhovita metafora misterija odnosa trenutnih predstavnika ove države spram antifašizma. Pisac ovih redaka doduše nije pristalica revansizma, ali antifašističke transsubstancijacije koje izviru samo iz sluganskog snobizma sadašnjih vlastodržaca, idu mi svejedno na živce. Zato što će sav napredni svijet, sva "Europa" slaviti pobjedu nad nacizmom i fašizmom, na taj će dan i lokalni poglavari postati veliki antifašisti. Suvisla antifašistička govorancija nekakvog govornika, koji je bio na najvišim funkcijama, na najvišem mjestu u državi, kad je ta država kršila ljudska prava i vršila diskriminaciju i terorističko nasilje na nacionalnoj osnovi — takva transsubstancijacija bila bi posve neukusna.

Problem nije naravno u tome što se šačica nekadašnjih kolaboracionista i njihovih sadašnjih pomagača uhvatila za pomodni antikomunizam i što pomoću zakašnjeloga mlaćenja prazne slame pokušava rehabilitirati domaći fašizam. Najzad, svatko tko je imao nešto protiv komunizma, imao je i četrdeset godina, i još četiri povrh toga, da nešto zine. Vremena za pomirenje bilo je mnogo i dovoljno. Moguća oktroirana državno-stranačka "pomirba" to ne može nadomjestiti, čak niti proštenjem paradržavne crkve. Takva "pomirba" bila bi puka konsolidacija grabežljivih gomila u

sukobu za još nerazdijeljene ostatke nacionalnog bogatstva. Ali s druge strane, pomirenje je ipak moguće prakticirati. Politička klasa ga na svoj i za svoj račun prakticira čitavo vrijeme, inače joj ne bi uspjelo da, uprkos svojoj višestranačkoj organizaciji, tako uspješno drži cijelu državu u svojem zarobljeništvu. Mi drugi u ovo vrijeme "pomirbu" prakticiramo drugdje: u zajedničkoj borbi protiv novog fašizma, internacionalnom solidarnošću s antifašističkim pokretima i bitkama u bližoj okolini; solidarnošću sa žrtvama novih fašizama i njima sličnih politika. Solidarnost se danas ne osnažuje mistikom nacionalnog pomirenja, već u prozaičnoj borbi protiv nacionalističke mržnje. Pomirenje danas nije stvar obreda, ceremonija i spomeničkog delirija, već je sadržano u svakodnevnom zalaganju protiv sadašnjeg fašizma i u strpljivom otklanjanju njegovih posljedica. Kao i nekada i sada je pomirenje stvar ljudske solidarnosti i solidarnosti među narodima.

Ali problem je u tome što rehabilitacija fašizma i nove fašistoidne ideje imaju silnu težinu i prenapuhano značenje u sadašnjoj vladajućoj ideologiji ili, da budemo precizni, u ideologiji vladajućih. Ideologija vladajućih određuje postupanje države i, na žalost, oblikuje i ovladava prostorom javnosti. To je pravi problem. Iznenađujuće je kako šačici ekstremista, koji na kraju krajeva zagovaraju rehabilitaciju fašizma i pri tome prirodno upotrebljavaju najsumnjiviju moguću antikomunističku retoriku, već godinama uspjeva držati u šahu cijelo područje koje u ovome trenutku kod nas nadomješta prostor javnosti.

Razlog bi mogli ponajprije tražiti u tome što sfera državne politike u ovome trenutku kod nas djeluje kao posebna subkultura, poput nekakve zatvorene rezonantne kutije u kojoj krajnje reakcionarne ideje odzvanjaju nesrazmjernom snagom. Ali onda se moramo zapitati zašto u političkoj subkulturnoj rezonantnoj kutiji imaju tako jak odjek upravo reakcionarne ideje, a ne nekakve druge zamisli?

Drugi razlog mogli bi tražiti u tome da reakcionarnu reviziju povijesti u ovome trenutku svim silama podupire visoka

hijerarhija katoličke crkve u Sloveniji. Razlog nesrazmjernoj težini bio bi tada u moći te organizacije. Razlog za moć ležao bi u tome što je katolička crkva trenutno jedina organizacija koja u ovim krajevima koliko-toliko ovladava "terenom". Ali upravo zato takvo pojašnjenje pobija samo sebe: ni jednom neklerikalnom usmjerenju, skupini ili stranci, nije u interesu da masovnu politiku prepusti nekakvoj vjerskoj organizaciji. Kada bi skupine koje čine političku klasu zaista razmišljale na taj način, morao bi zaključak biti upravo suprotan: morale bi se upustiti u javnu polemiku s povijesnim revizionizmom. Ali očito ne razmišljaju na taj način. Možda uopće i ne mogu razmišljati tako.

Ako apstrahiramo od folkloru javnog komuniciranja, stvarne i još više umišljene ovisnosti oblikovatelja javnosti, sluganskih običaja i rdavih navika laskanja, intelektualne lijenosti i lakoce primitivizma — preostaje li još nekakav stvarniji razlog za tu duhovnu kugu?

Čini se da takav razlog postoji i da je povezan upravo s naravi antifasizma. Ne toliko s onim *protiv* čega se nekadašnji antifasizam borio, koliko s tim *za* što se zauzimao. Nekadašnji antifasizam bio je naime u svojoj pozitivnoj dimenziji naročito borba za solidarnost. Borba za solidarnost među ljudima, koju je tada najodređenije, najpraktičnije, uvjerljivo i intelektualno zadovoljavajuće ostvarivala ideja socijalizma. Antifasizam je bio i borba za solidarnost među narodima koju je ostvarivala ideja internacionalizma. Preciznije rečeno, antifasizam je obje solidarnosti neposredno ostvarivao, antifasizam je *bio* djelatna solidarnost među ljudima i među narodima.

Ta ideja solidarnosti, ta nekadašnja praksa solidarnosti, jest ono što sadašnja politička klasa ne može progutati, što možda ne može ni razumjeti. Antifasistička borba tjera u laž njihovu nacionalističku i šovinističku retoriku, svo njihovo slavljenje sebičnih vrijednosti kapitalizma. U tome je nesnosnost povijesti: time što je bio, time da je povijesna činjenica, antifasizam svagda i za svakoga dokazuje neistinu da su ljudi prije svega sebični pojedinci i sebične pojedinke,

neistinu da se narodi moraju međusobno mrziti. U najtežim vremenima čovječanstvo je dokazalo da čovjek može segnuti preko sebičnosti malih koristi, da se narodi mogu udružiti u borbi za pravdu i slobodu.

Antifasizam dokazuje da je čovječanstvo sposobno za nešto više od podmuklog samoljublja pojedinki i pojedinaca i netolerantne sebičnosti zatvorenih nacionalnih gomila. Pred veličinom antifasističke borbe sadašnje napuhavanje splašnjava, zamisli koje nam nude postaju patuljaste, njihovi propagatori beznačajni. Antifasizam ima, mogli bismo danas reći, neprijatan negativan učinak na pridobivanje javnosti. Otuda ta nelagoda.

Prva slovenska republika nastala je u borbi protiv fašizma, nastala je iz solidarnosti među ljudima i među narodima. Ali kao država organizirala se protiv pokreta iz kojega je nastala. Druga slovenska republika nastala je u borbi protiv samovlašća, u borbi za ljudska prava, isto tako nastala je iz ljudske solidarnosti. Kao državu opet je upotrebljavaju protiv pokreta iz kojega je nastala.

Nelagoda sadašnje političke klase zbog antifasističkog praznika izvire iz tih sličnosti, a ne iz nekakvih mogućih razlika. Nelagoda možda izvire iz toga što je država na putu da ponovi onaj preokret, koji ju je već jednom odcijepio od zalaganja naprednog čovječanstva. Ali pokrete za ljudska prava, slobodu i pravdu nije moguće zaboraviti, kao što nije moguće zaboraviti antifasističku i narodnooslobodilačku borbu.

Prva slovenska republika stvarno je uspostavila isključivu vladavinu jedne političke formacije, stvarno je vrlo dugo izvršavala revolucionarni teror i stvarno je gotovo do svoga kraja primjenjivala zastrašivanje, šikaniranje, tisuće oblika "mikrofizike vlasti". Primjenjivala je i protupravno nasilje nad onima koji su mislili drugačije, koji su vršili pritiske na državni aparat ili su se čak usudili samostalno organizirati. Sve to učinila je, a da nije dublje posegla u ideološku pozadinu solidarnosti koja se i oblikovala u antifasističkoj i narodnooslobodilačkoj borbi. Razlog je doduše jednostavan:

sve tadašnje strategije vlasti "države blagostanja" i redistributivne države, uključujući i "zapadne" socijaldemokratske, s jedne strane su jačale državni birokratizam i državljankama i državljanima sve više oduzimale mogućnosti za politički utjecaj. S druge strane, sve su se politike te vrste ideološki nadovezivale na antifašističku tradiciju solidarnosti. Prema tome, slovenski i jugoslavenski komunizam nisu mijenjali ideološku pozadinu svoje vladavine vjerojatno iz prostog razloga jer nije ni trebalo i jer je i ne bi znali promijeniti. Ustrajavanje u obzoru antifašističke solidarnosti bilo je za njih utoliko lakše što su oba bila autentična djela antifašističke borbe.

Ideološki položaj sadašnje političke klase bitno je drugačiji. Ideologija "obnove kapitalizma" i netolerantnog sebičnog individualizma, pomoću koje ostvaruju svoj projekt, u temeljnoj su suprotnosti s ideologijom ljudske solidarnosti, koja je bila osnova pokreta za ljudska prava. Zato sadašnji projekt političke klase i njegova ideološka osnova osujećuju bitan legitimacijski sastojak sadašnje države. Ako i zane-marimo kriminalne dosege sadašnje vlasti, već sam temeljni projekt, koji bezrezervno sprovode svi sastavni dijelovi sadašnje političke klase, nema ništa zajedničkog s nastojanjima koja su tu državu osnovala. Zato što se sadašnja politička klasa pomoću državnih aparata koje je, u većoj ili manjoj mjeri, podredila sebi, organizirala protiv "revolucije ljudskih prava", prekinula je i s antifašističkom tradicijom. Ta "revolucija ljudskih prava", ako smijemo upotrebljavati taj samo djelomično odgovarajući, prigodni izraz, ta revolucija ljudskih prava na koncu nije bila ništa drugo do antifasizam. Antifašizam — kakav je bio moguć i potreban pod komunizmom.

Politička praksa vladajuće klase u nastajanju u suprotnosti je dakle s antifašističkom tradicijom, zato jer je u suprotnosti s tradicijom solidarnosti pokreta za ljudska prava. U njihovoj nesposobnosti da se koliko-toliko uvjerljivo sjete povijesti od prije pola stoljeća, samo se drastičnije pokazala politička platforma koju inače provode svakodnevno. Drastičnost

proizlazi iz toga da je pala redovna ideološka maska, kojom inače prekrivaju svakodnevno uvođenje perifernog kapitalizma. Upravo kod proslave pobjede nad nacizmom i fašizmom pokazala se temeljna razlika između ideologija središnjeg kapitalizma, koji doduše s velikim teškoćama, ali ipak nekako održava tradicije i tekovine antifašističke borbe, i ideološke bijede novog istočnog "liberalizma", koji ne samo da nije sposoban nastaviti antifašističku tradiciju, već se u svojim svakodnevnim praksama prečesto čak i povezuje s novim istočnim fašizmom.

Ali iako antifašistički praznik nije praznik novih istočnih vladara, on ostaje praznovanje naprednog čovječanstva. On je praznik naroda, ako neko vrijeme još i ne može biti praznik njegove države.

Neka, dakle, narodu prepuste praznovanje! Pripadnici političke klase toga dana neka radije odu u izbjegličke centre, neka posjete žrtve sadašnjeg, ovdašnjeg, nama bližnjeg fašizma. Borba protiv fašizma odvija se u ovome trenutku, vruće i krvavo, i prvi korak prema masama naprednog čovječanstva može biti upravo takva mala solidarnost. Antifašizam je solidarnost. Sada i ovdje moguće je primijeniti solidarnost sa žrtvama fašizma. Novcem, koji bi inače upotrijebili za proslavu, neka ustanove zakladu za školovanje izbjegle omladine iz Bosne i Hercegovine.

U Ljubljani, 27. travnja 1995.

Nakon trijumfa

Iz državne proslave s dugim podnaslovom zapravo teško razabiremo kakva je sadašnja ideološka konstrukcija države, mada su se pri proslavi jasno razotkrili ideološki sukobi u političkoj klasi. Ipak se ideološka konstrukcija same proslave razotkrila u događaju koji se odigrao nekih pet minuta poslije kraja programa: "Obavijest Borci i borkinje molimo neka idu u svoje autobuse, koji će ih odvesti kući. Na Razstavišću neće biti nikakvog prijema." Otkaz drugarskog susreta možemo pojasniti na razne načine, ali čini se da je u toj gruboj, za mnoge i gorkoj omašci, ključ zagonetke pedesetogodišnjice.

Neposredan utisak pri incidentu bio je: sada, kada ste obavili ono za što smo vas upotrijebili, više vas ne trebamo i potjerat ćemo vas kući. Dvosmislenost koja je provijavala kroz cjelokupno događanje u vezi s proslavom, iskristalizirala se poslije nje u izrazitu ambivalenciju. S jedne strane su borce i borkinje trebali i upotrijebili su ih, s druge strane, čini se, kao da su ih se prestrašili. Za koga su borci i borkinje protiv fašizma predmet fobije?

Službenu je proslavu doduše organizirala vlada, ali stvarno su je pripremile samo njene dvije trećine. Treća vladina stranka i značajan dio opozicije pobjegli su s proslave već mnogo ranije. Što se tiče onih koji nisu došli ni na svečanu sjednicu državnog zbora, ni na državnu proslavu, stvar je jasna: obljetnicu pobjede nad fašizmom nisu mogli slaviti jer se ili nadovezuju na povijesni fašizam i kolaboraciju, kao kršćanski demokrati ili su činilac novih fašistoidnih elemenata u suvremenoj politici, kao Jansini i Pučnikovi "socijaldemokrati". Zanimljivije i manje zapažene su one političke skupine koje borce i borkinje s jedne strane trebaju, da bi se preko njihovih pleća mogli ugurati na skupnu fotografiju s naprednim antifašističkim čovječanstvom, a ujedno ih se i "boje" i zato ih odmah po upotrebi šalju kući.

Otkud taj strah?

Strahove prošlosti do sada je prizivala ekstremna desnica.

Njihova politika ionako je već dugo spiritistička, njihov žargon je misticizam, pa su na kraju i sami postali vampiri. Pri pogledu na partizansku zastavu isparili su kao vampir na jutarnjem suncu.

Ali otkuda strah i ambivalentnost na drugoj strani? U odgovoru nam mogu pomoći neki simptomatični detalji s proslave. Na primjer mala jezična cenzura. Internacionalizam anti-fašističke borbe prikazali su recitacijama na španjolskom, engleskom, ruskom, francuskom, američkom. Nisu dali ni naslutiti da su se protiv fašizma borili i izvan Evrope i Amerike. To izvanjsko isključenje proslava je dopunila puno značajnijom unutarnjom cenzurom: ispustila je dva jezika kojima se govorilo u ovdašnjoj narodnooslobodilačkoj vojsci — talijanski i srpskohrvatski. Antifašistički internacionalizam na proslavi su prekrojili u modni snobizam istočnoevropske fascinacije "atlantskom" civilizacijom, tj. domaćom recepcijom novog liberalizma.

I tekst na plakatu bio je na raznim stranim jezicima. Karakteristično je kakvim izborom stranoga se politička klasa pokušava otresti nacionalističke osnove svojih ideoloških aparata. "Trijumf": ako i zaboravimo na ovoga puta neukusne "rimске" asocijacije, svakome je jasno da je novija tradicija donijela samo jedan "trijumf", naime "trijumf volje". Isti onaj "trijumf" čiji poraz slavimo našim "trijumfom". Podnaslov je bio u domaćem stranom jeziku, tj. u birokratskom žargonu. Biser je bio slogan "Life, love, law, liberty": četiri "L" s nekakve reklame za Coca Colu. Ovoga puta ne tjeranje, već zazivanje duhova: ljubav i život za kršćanstvo, zakon i sloboda, zapravo slobodština, za liberalizam. Nekakav napoleonski problem. Samo što lokalnog Bonapartea nije bilo, pa su se tako potrudili da mu ugode!

Održani govori na priredbi bili su dvojezični: ne samo na slovenskom, nego i na engleskom. Kozmopolitski dodatak opet moramo čitati u svjetlu lokalnih isključivosti: nisu

dodali jezike ustavno priznatih "manjina", još manje su koristili jezike koje ovdašnji narod govori u svakodnevnom životu — ne, nego upravo engleski; tj. angloamerički.

Kad je svečani govornik, predsjednik sadašnje vlade, spomenuo korjene evropske civilizacije, sjetio se samo triju: antike, kršćanstva i prosvjetiteljstva. Važnije od onoga što je spomenuo ješt ono što nije. Spomenuo je "sućut i toleranciju", ali ne i solidarnost. Naravno, jer solidarnost dolazi tek poslije prosvjetiteljstva. Govornika je spopala amnezija spram svega što je bilo nakon 18. stoljeća. Rupa u pamćenju podudarala se s cenzurom u jezicima: u 19. stoljeću Evropa je dala socijalizam i internacionalizam, u 20. stoljeću neevropski narodi izborili su antikolonijalnu revoluciju. U trenutku kad novi liberalistički sistem zauzima istočne kolonije, oni žele uskrsnuti upravo tu tradiciju. Govornik ju je prešutio. Ipak se zadržao pri tamnoj strani stoljeća: pored nacizma i fašizma nije zaboravio pomenuti staljinizam. Ali kako se nije mogao probiti do pozitivnog sadržaja antifašizma, ostao mu je tajnom i poraz staljinizma. Sada već možemo naslutiti zašto su borci i borkinje protiv fašizma predmet fobije za govornika i njegove. Kao što se staljinizam nije "slomio" i komunizam nije "pao", već su ih srušili konkretni ljudi u dugim i predanim bitkama — tako je i "pobjeda nad nacifašizmom" djelo konkretnih ljudi, boraca i borkinja, koji se nisu borili samo "protiv", već pogotovo "za" — za onaj novi svijet o kojemu govornik i njegovi neće ništa znati.

Govornik je svečano izjavio da su borba protiv nacifašizma i protiv staljinizma jedno te isto. Nije rekao što je u njima jednako: za pozitivni sadržaj borbe protiv fašizma je slijep, za vrijeme borbe protiv "staljinizma" bio je i tako na drugoj strani. Zato je pozitivni sadržaj i mistificirao u frazu o "snovima o slobodi". Pomoću nje potom je načinio salto mortale: "Često su isti snovi o slobodi vodili Slovence na različite obale". U udomaćenom žargonu, u kojem je, u suprotnosti sa stajalištima svoje trenutne stranke, zaboravio čak i na političku korektnost, te nije spomenuo ni Slovence

ni državljanke i državljane drugih naroda, očito je htio poručiti nešto "pomirbeno". A upravo na ravni "snova", tj. ideologije, ta operacija nije moguća. Za kolaboraciju sa sistemom koji nije bio samo otvoreno rasistički već je rasizam i ozakonio i svoje zakone kruto izvršavao, ipak nije moguće reći da je bila "san o slobodi".

Za svečanog govornika bile su borkinje i borci pogrešna adresa. I više od toga: bili su "materijalni opstanak" onoga o čemu u svom govoru nije htio ništa znati. Borkinje i borci bili su živi demanti njegova govora. Poslije proslave priređivači su ih se morali riješiti, zato što ih već na proslavi nisu mogli upotrijebiti.

Drnovšek nije govorio na proslavi ni borkinjama ni borcima, također niti svima drugima koji su na nju došli, već onima kojih tamo nije bilo. Kod takve oholosti koja državnu proslavu upotrebljava za kabinetske spletke, možemo ostati bez daha. Moramo se zabrinuti nad ograničenošću koja politikanstvo ne razlikuje od politike i države, a niti od stranaka.

Ako i pretpostavljamo da je stvar napravljena u dobroj vjeri, operacija nije uspjela. Ako kažemo: "OF je bila komin-ternska urota", nismo skrivili samo činjenične netočnosti, već smo i prihvatili kolaboracionističku tezu. Ispravno rečeno: lažemo i to jednako kao što je lagala belogardistička propaganda. Ako kažemo "OF i domobranstvo na neki način su jednaki", time smo prihvatili povijesni fašizam. A ako rehabilitiramo fašizam, time diskvalificiramo OF. Između OF i kolaboracije nema simetrije i zato ih nije moguće izjednačavati, a da time ne prijedemo na stranu kolaboracije. A ako rehabilitiramo povijesni fašizam, kako ćemo se onda oduprijeti sadašnjem fašizmu?

Rasprava nije puko akademska. Što brže nameću dilemu "OF ili kolaboracija" ili pospješuju sljepilo "OF i kolaboracija", to više *onemogućuju kritiku OF i kritiku komunizma*. Zbrka kojoj je podlegla politička klasa i koju nameće javnosti uništava dostignuća borbe za pravdu i slobodu u jednostranačkom sistemu, a time pak ruši temelje sadašnje

demokracije i onoga što je predsjednik Kučan u svečanom govoru nazvao "nacionalno suglasje". Ona dakle osujećuje osnovu sadašnjeg društvenog suživota i ustavnoga poretka. Sadašnja politička klasa nastavlja s destrukcijom koju je započeo već Demos. Kao što je Demos antikomunističkom retorikom uništio alternativu, tako sada cijela politička klasa ćudoredno poričući i zakašnjelim antikomunizmom rehabilitira fašizam i osujećuje dostignuća *povijesne borbe protiv jednostranačja*. Osujećuje dakle ne samo povijesnu osnovu sadašnjeg političkog uređenja, već i mogućnosti za budućnost toga društva.

Kada su predstavnici političke klase nakon proslave potjerali borkinje i borce protiv nekadašnjeg fašizma, izagnali su u stvari sebe iz budućnosti društva, kojime bi da upravljaju. Što pri tome preostaje nama, koji smo to društvo, valja nam brzo promisliti.

III. Problem fašizma danas

SRBI VAM U OVOJ
IZ HRVASKOJ HRVAT

Koliko fašizma?

UVODNA NAPOMENA

U ovom spisu isprva sam htio osvijetliti samo dva neodložna pitanja: mogućnost uspona krajnje desne politike i fašizaciju vladajuće kulture. Mislio sam braniti tezu da su ove dvije pojave, svaka za sebe, doduše na najrazličitije načine štetne, mučne, da se uz njih nije moguće osjećati previše sigurno, da šire oko sebe nasilnost, primitivizam, ali da nisu uistinu opasne; međutim, isto tako, da nas moraju zabrinuti znakovi povezivanja tih dviju pojava.

Na temelju čega prosuđujemo što je doista opasno, a što samo odvratno? Procjenjujemo kolika je mogućnost da fašizam preuzme "vlast". To znači, da dobije mogućnost utjecaja na svakodnevno upravljanje društvom i na strateške odluke. A obje te mogućnosti fašizam je do sada već imao. Moguće je dakle raspravljati o količini njegova utjecaja; izgleda da se moramo naviknuti da ćemo živjeti s fašizmom — ili možda točnije, s fašistoidnim učincima. Možda će nadolazećih nekoliko godina biti vrijeme "borbe protiv fašizma", ma koliko to neobično zvučalo.

Ali u čemu je razlika? Što bi se dogodilo kada bi fašizam "preuzeo vlast"? — Gotovo bi bilo s ljudskim pravima. A standard ljudskih prava ionako nije posebno visok. Čak ni trenutno jedina realna alternativa, tj. "građanska" demokracija, ne uređuje to pitanje automatski — Zavladao bi rasizam. A rasizam je, doduše u manje očitim vidovima, i tako već značajan element u vladajućoj ideologiji. — Društveni bi se odnosi temeljili na mržnji, nepovjerenju i nasilnosti. A udio mržnje u osnovama sadašnjih odnosa ionako je znatan, bilo da se mržnja izražava kao anti-komunizam, nacionalni šovinizam, ksenofobija ili orijentalizam; nepovjerenje je najzad "normalan" učinak liberalnog individualizma; nasilnost je pak, iz ne posve jasnih razloga, postala značajan element u vladajućoj ideologiji, barem onoj velikih medija. — Dogadale bi se

zloupotrebe vlasti. A one se i tako već događaju. — Režim bi mobilizirao društvo, živjeli bi u neprestanom izvanrednom stanju, zavladao bi militarizam. Toga, srećom, uistinu nema; tu i tamo samo pokušavaju s masovnom mobilizacijom, militarizam je zamjetan; izgovarati se "izvanrednim" stanjem, prigodna je fraza i najzad obnavljanje kapitalizma je stvarno "izvanredna" povijesna situacija — Razvila bi se opća korupcija, klijentelizam... Opće korupcije možda uistinu nema, no značajna je korupcija na najosjetljivijim mjestima; klijentelizam je, u trenutku kada se dijeli nacionalno bogatstvo, takoreći samodjelatan — Potisnuli bi nas u periferni kapitalizam sa svim siromaštvom i surovošću neokolonijalnog položaja. Za sada još nije jasno neće li upravo to biti učinci sadašnje strategije.

Je li dakle razlika stvarno samo količinska? Nasuprot tome, moguće je upozoriti da je sve to još daleko od pravog fašizma, moguće je upozoriti na organizirani masovni teror koji bi fašizam uveo itd. Sve to stoji — ali i dokazuje da o fašizmu ne treba raspravljati na način "da ili ne", već da je u sadašnjim okolnostima *fašizam stvar količine, stupnjeva, razmjera*. Pitanje je, dakle, kako "samonikli fašizam" koji se rada iz tisuća razloga, zadržati u podnošljivoj opsegu.

Da budemo precizniji: samo na osnovi "znakova" nije moguće prosuđivati je li fašizam već tu ili ga još nema. Njegove "znakovne" pokreću raznovrsni i raznorodni uzroci, posijani na različitim stranama društva. Ti uzroci su strukturni: neki su trajniji, drugi više dnevni. Ako se ti uzroci nagomilaju i povežu, može doći do temeljite strukturne promjene — i fašizam je tu. Tada bi ga dakako lako prepoznali — ali tada bi bilo prekasno za otpor.

Zato nije pametno pitati se koliko intelektualaca, "Bosanaca", čupavaca ili tamnopusih mora biti pretučeno da se počnemo pitati o fašizmu. Bolje je pogledati gdje su strukturni uzroci rasizma i gdje uzroci legitimiranju nasilja. U ovom spisu latit ćemo se dvaju takvih strukturnih elemenata: jedan je trajniji, drugi više kratkog daha. Nijedan nije "fašistički"

sam po sebi, ali, oba zajedno, u nekim okolnostima mogu postati "fašistotvorni". Uzeti svaki za sebe, oni su takve učinke do sada već proizveli; no, oba zajedno, mogu pokrenuti fašizaciju.

Kada raspravljamo o fašizmu, govorimo o cjelini sadašnjih događanja. Time možda možemo opravdati što je ovaj spis neuravnotežen i katkad površan. No, razlog zašto mislimo da je vrijedan javne pozornosti, svakako je u slijedećem: ako je pitanje fašizma pitanje cjelokupne sadašnjosti, tada u trenutku kad se približavamo pedesetogodišnjici vojne pobjede nad fašizmom ne možemo reći da je fašizam pobijeden.

Uostalom ovaj tekst omeđuju činovi tjelesnog nasilja: autor ga je počeo pisati kad su napali njegovog studenta; kad su se pak s argumentom "Prokleti Bosanac!" dohvatili još i njega, odlučio je da ga objavi.

MÛK O FAŠIZMU

Na početku bi vrijedilo upozoriti na šutnju u koju je prevladavajući govor potopio pitanje fašizma. Oni koji bi se mogli pozivati na antifašističku tradiciju, odrekli su je se depresivno masovno, iznenadujuće brzo i krišom. Oni pak koji bi imali sva prava pozivati se na fašističku tradiciju, radije se busaju u prsa antikomunizmom. Kao sramni pojas pitanje fašizma obavija fraza antikomunizma.

Onaj tko bi htio učiniti nešto protiv fašizma, čini se, kompromitirao bi se kao komunist. Kao da je komunizam jedina antifašistička pozicija! Fašističkim nastupima opraštamo samo ako su premazani pomadom antikomunizma. Kao da antikomunizam uzvisuje svaku pozu!

O antikomunizmu sam pisao onda kad je novim vlastodršcima na kratko vrijeme uspjelo da iz njega naprave vladajuću ideologiju. Sad se čini da je antikomunizam još samo ideologija vladajućih. Tada su ga njegovali oni koji su propustili četrdesetogodišnju mogućnost da učine nešto protiv komunizma, ako su protiv njega stvarno nešto i imali. Sada ga, obratno, gaje oni koji nisu mogli iskoristiti priliku,

jer su oni "bili" komunizam. U oba primjera psihološki su razlozi za antikomunizam duboki. *A upravo je psihologizacija politike jedna od temeljnih karakteristika fašizma.*

Antikomunizam nije nužno fašizam. Ali je fašizam nužno antikomunizam. Također ne treba zaboraviti da je antikomunistička histerija fašizirala čak i najstariju demokraciju.

Izgleda kao da je ideologija vladajućih "u zakašnjenju" za općim raspoloženjem. Ako vladajući svoje ideološke preokupacije posvećuju proganjanju fantoma, a istovremeno šute o stvarnim opasnostima, toleriraju ih ili s njima čak koketiraju, onda je sigurnije da se sami pobrinemo i samoniklim mogućnostima oduzmemo samoniklost te time pripomognemo da se ne ostvare.

POSTAVLJANJE PITANJA

Naše pitanje moguće je zorno predstaviti događajima između proljeća i ljeta 1994. i 1995., kad se prvi put učinilo da bi fašizam i kod nas možda mogao dobiti priliku. Naravno, moguće je prigovarati da je na "protukorupcijskom zboru" u proljeće 1994. sudjelovalo samo deset tisuća učesnika i učesnica. Ali takvo prebrojavanje može zavesti na pogrešne zaključke. Značajniji su strukturni potezi. Za početak je čak dovoljno ako obratimo pozornost na sasvim izvanjske karakteristike: značajno je, na primjer, da je jedina poštovanja vrijedna stranačka opozicijska "platforma" fašistoidna; da je jedna od vladinih stranaka izričito spremna sudjelovati u takvoj "platformi"; da je ideološka podloga na kojoj se uspostavljaju fašistoidne politike "prevladavajuća kultura"; da su među ideolozima fašistoidne politike brojni važni funkcionari aparata nacionalne kulture i ideoloških aparata države; da s tom politikom simpatiziraju, nude joj usluge i organizacijsku osnovu značajne ustanove iz državnog aparata i njene nacionalne "kulture"; da značajne skupine u javnim medijima simpatiziraju s fašistoidnim politikama i da su svi značajniji mediji ovisni, bilo neposredno od političke klase, odnosno njenih frakcija, bilo od interesnih ekonomskih ili državnih centara; da pri

"pokretu" pomažu neke ličnosti koje barem za javno mnijenje predstavljaju "borbu za demokraciju, slobodu, ljudska prava". Da je i fašistoidna skupina sposobna organizirati si masovnu podršku.

Sve dok ne dode do mogućeg *masovnog* pokreta, možemo naravno govoriti samo o fašistoidnim ili fašističkim politikama, a na sreću još ne možemo govoriti o pravom fašizmu. Na prvi pogled i sasvim površno "izvore fašizacije" možemo ovako nabrojati:

1. *Unutrašnja proturječja parlamentarnog stranačkog sistema* samodjelatno proizvode učinke koji mogu u nekim povijesnim okolnostima zadobiti fašistoidnu narav.
2. *Politička kultura "političke klase" i središta moći* slabo ovladava tim samoniklim nusproizvodima; unutar stranačkog sistema neke grupacije vide političku korist u fašizaciji tih nusproizvoda; kultura "političke klase" i središta moći u snažnom je zagrljaju vladajuće društvene kulture.
3. *Vladajuća društvena kultura* zasniva se na nacionalističkoj ideologiji s jakim etničkim i autoritarnim elementima. Ideološki aparati države podređeni su hegemoniji te autoritarne etno-nacionalističke kulture.
4. *Javna sfera* je nejaka i uglavnom je proizvode "odozgo". Izvori *organiziranja javnosti* nalaze se u političkoj klasi, u centrima moći i u birokraciji ideoloških aparata države. Iako ta polja razdiru brojna neantagonistička proturječja, etno-nacionalistički elementi vladajuće kulture su njihov zajednički imenitelj i točka minimalnoga kompromisa.
5. Spontani ideološki odgovori *masovnih skupina*, koje najviše pogada "tranzicija" u periferni kapitalizam, izražavaju se kroz popularne i trivijalizirane obrasce vladajuće kulture. Masovna egzistencija vladajuće kulture sve više postaje *fašizam svakodnevice*, čijih tisuće oblika do sada još nitko nije ni popisao. U suprotnosti spram organiziranog fašizma koji zahvaća neku stranku, frakciju ili vodeću skupinu i protiv kojega se moguće boriti klasičnom političkom metodologijom, fašizam svakodnevice je protejski, neočekivan, često i naivno "neđužan" i dolazi takoreći od srca. A to je,

naravno, pouzdan znak hegemonije. Dosadašnji pokušaji da ga definiramo, ograničimo i protiv njega organiziramo "front", samo su više ili manje promašili samu pojavu. Sofisticirane rasprave o toleranciji ne pomažu ako političari i masovni mediji "prirodno" upotrebljavaju etnički žargon, ako su seksističke šale svakodnevni začim čak i u "alternativnim" medijima, ako se državna politika prema izbjeglicama ne pokaže problematičnom; ako internacionalnu solidarnost sa žrtvama suvremenih fašizama i s borcima protiv njih čak i liberalni ideolozi stigmatiziraju etno-nacionalističkim ispadima; ako moćni mehanizmi organiziranja javnosti stalno siju etničko neprijateljstvo i proizvode nacionalističku zadrtnost; ako se suočavanje s povijesnim fašizmom već godinama metodički blokira; ako stranke u vladi niti ne trepnu kad se treća članica koalicije proglasi nasljednicom domaćeg povijesnog fašizma...

Mogućnost da fašizam postane masovan je strukturna i nije lišena paradoksa. Politički sistem stranačke parlamentarne demokracije kod nas je u iznenađujuće kratkom vremenu dostigao suvremenu povijesnu razinu toga sistema, tj. razinu *suštinske povijesne krize parlamentarne demokracije*. Masovno razočaranje stranačkom politikom, koje se rađa upravo iz te *dozrelosti* parlamentarne demokracije, moglo bi postati jedan od značajnih činilaca pri *rastakanju* parlamentarne demokracije i ustavne države. Upravo je uspješnost u uspostavi pluralističke predstavničke demokracije pokrenula šire društvene procese koji bi je mogli ugroziti.

S druge strane, "masovnost" sadašnjeg razočaranja moguća je samo zbog nekadašnjeg masovnog "povjerenja". Povjerenje u sistem, njegova društvena legitimnost, jedan je od glavnih uvjeta da sistem može funkcionirati. Ideološku ulogu legitimiranja demokratskog sistema u ovdašnjem društvu izborila je vladajuća kultura prijašnjega sistema, tj. *nacionalna kultura*; do te uloge dovinula se u sukobu s alternativnim

kulturama, subkulturama i kontrakulturama, koje su prije toga iznudile promjenu političkog sistema. U tom sukobu se nacionalna kultura radikalizirala i u njoj su prevladale *nacionalističke varijante*. Ulogu društvene masovne legitimacije demokratskog političkog sistema u ovdašnjem društvu — slično kao u mnogim drugim društvima postkomunističkog istoka Evrope — obavila je *bitno nedemokratska nacionalna kultura u svojim potencijalno autoritarnim nacionalističkim varijantama*. Ta ista nedemokratska i autoritarna kultura je ujedno i masovna ideološka osnova pomoću koje ovdašnje društvo odgovara na "krizu demokracije".

Jedan od značajnih razloga za krizu demokracije je i *proizvodnja javnog mnijenja*, koju obavljaju stranke, a kroz njih ili neposredno, zakulisnim utjecajem na javne medije, skupine koje posjeduju stvarnu, ali neshvaćenu i nelegitimiranu društvenu moć. Konstitutivna *fikcija demokracije* najprije u javnoj raspravi oblikuje "opću volju", koja doduše nije ona rousseauovska *volonté générale*, ali je barem većinska volja razumnog kompromisa. Ta se većinska volja, kako nadalje govori fikcija, preko predstavničkih mehanizama formulira u zakon, koji izvršava egzekutiva i od čijeg djelovanja ima koristi cijelo državno tijelo. Državljanke i državljani na početku procesa su tvorci opće ili većinske volje, a na njegovu kraju korisnice su i korisnici državno posredovane formulacije i izvršenja te opće volje. Država je "između", ona samo posreduje, artikulira, ozakonjuje, izvršava. Ta fikcija omogućuje *stvarno djelovanje demokratske države*, koje je, naravno, upravo obrnuto: na početku su skupine koje posjeduju društvenu moć, utemeljenu na vlasništvu i nadzoru sredstava za proizvodnju, na administrativnoj vlasti ili na nekakvom "kapitalu znanja", i one *organiziraju javnu potporu* svojim težnjama, interesima ili koristima, potom ih ozakone i izvršavaju pomoću državnih aparata tako da ih na "izlazu" demokratskog procesa nameću državljanima i državljanima državnim monopolom nasilja. A oni su već na "ulazu" ideološki prihvatili ta stajališta, težnje i interese kao "svoje".

Kulturna pozadina, koja treba proizvoditi i čuvati fikciju demokratskog procesa i tako omogućavati njegovo stvarno odvijanje, u ovom trenutku u nas delegitimira fikciju u ime "stvarnosti" (osobito proizvodnjom afera i skandala, retorikom koja apelira na ressentiment i aktivira egalitarističke ideološke reflekse). Najznačajniji i jedini uistinu masovan ideološki faktor demokratske legitimacije, nacionalna kultura, u ovom trenutku najznačajniji je delegitimator. Zato što je nacionalistička kulturna hegemonija u svojoj legitimacijskoj ulozi *jedan od uzroka krize demokracije*, njena "kritika demokracije" naravno ne može biti *produktivna*, prije i stvarno ona je *destruktivna*. Zato se fašistoidno organiziranje nacionalnih kulturnih aparata i njihovih birokrata kod nas nalazi *istodobno* u samoj jezgri krize političkog sistema i u položaju iz kojeg može uspješno osujetiti sistem u krizi.

Taj položaj je utoliko opasniji što je "nacionalna kultura" još neko vrijeme jedina opća osnova na kojoj se odvija *produkcija javnog mnijenja*. Zato stranački sistem ne samo da nema ideološke moći da se sukobi s tom hegemonističkom kulturom i pokuša ostvariti nekakvu drugačiju hegemoniju, već je prisiljen čak i svoje vlastite tendencije artikulirati i formulirati u pojmovima te nacionalne kulture. To znači da stranačka ideološka borba mora već unaprijed pristajati na ideološki obzor koji je u osnovi nedemokratski i koji osujećuje sam stranački sistem. A to znači da je ideološki sukob s fašistoidnim težnjama stvarno moguć samo izvan stranačkog sistema i državnih aparata — no to je upravo područje gdje ga autoritarne težnje *već očekuju*. Područje te borbe zato *tek treba stvoriti*. Reaktiviranjem preživjelih elemenata nekadašnje alternative, subkultura i kontra-kultura bit će ipak možda moguće uspostaviti *mrežu autonomnih javnosti*, koja će biti odgovarajuća protuteža sadašnjoj hegemoniji. To će *tek otvoriti* prostor djelovanju stranačkog sistema i time omogućiti produktivnu konfrontaciju s krizom parlamentarizma.

Paradoksi ovdašnje krize parlamentarne demokracije proizlaze iz povijesnih karakteristika uvođenja sadašnjeg političkog sistema u ovdašnje društvo. Podrobnije smo ih analizirali na drugom mjestu, a ovdje ćemo samo upozoriti na najznačajnije rezultate toga procesa.

1. Neočekivano brzo formirala se "politička klasa", tj. sistem političkih "elita", koje odlučuju u državnom aparatu daleko od upliva, nadzora ili samo obavještenosti šire javnosti. Po brzini kojom se ta klasa oblikovala i po njenom sastavu možemo zaključiti da je politička klasa nekadašnjeg jednostranačkog sistema bila sposobna lako se prilagoditi novim odnosima, pri čemu su joj spretnost i izvjesna "otvorenost", koju je jednostranački sistem dosegao u svojim zadnjim fazama, pomogli da izvrši preobrazbu bez posebnih teškoća ili potresa.
2. Formirala se i nepregledna "siva zona" neformalnih središta moći, neformalnih koalicija, lobija i "mafija", koje nadziru sredstva za proizvodnju i približavaju se medijima, te svojim manevrima determiniraju *opći obzor u kojem se mogu oblikovati politička pitanja i prihvaćati odluke*. Ta siva zona stvarne, neformalizirane društvene moći, koja nije podvrgnuta ni regulativi ni legitimacijskim zahtjevima, postojala je već u jednostranačkom sistemu. Jednostranački sistemi općenito podstiču razvoj stjecišta neformalizirane i nelegitimirane društvene moći, jer je njihova formalna konstrukcija preslaba da zahvati i artikulira brojne društvene napetosti, sukobe i interese. Sustav "pluralizma samoupravnih interesa" svojim je mehanizmima to područje djelomično regulirao ili, preciznije, vremenom je sama institucionalna logika takoreći automatski uspostavila nekakvu "ravnotežu" i nekakve poluformalne okvire u kojima su se odvijale "mafijaške" bitke u sivoj zoni. Uspostavljanje stranačkog pluralizma narušilo je tu krhku ravnotežu i dereguliralo samu sivu zonu. U ovome trenutku izgleda da političke stranke dijelom parazitiraju na toj sivoj

zoni neformalnih središta moći, a dijelom same te skupine, koalicije, lobiji itd. pokušavaju prodrijeti u državni administrativni aparat. I jedno i drugo nagriza legitimacijsku osnovu političkog sistema i državnih aparata i nudi gradivo za sada već sistematične pokušaje da sustav diskreditiraju. Teorije o "urotama", koje imaju bogatu ideološku tradiciju u staljinističkoj ideologiji i političkoj praksi, crpe upravo iz šarene anegdotalnosti tog sivog područja.

3. Claus Offe je mišljenja da tim dvama područjima, koja definiraju *stvarni sistem političke demokracije*, treba pridodati i treće, najbitnije, na kojem se oblikuje svaka *politička kultura* i gdje se odlučuje *kulturna hegemonija*. Većina teoretičara, koji traže izlaz iz krize parlamentarne demokracije, misli da je upravo to područje odlučujuće jer se u njemu mogu oblikovati *autonomne javnosti*, nosioci *društvene solidarnosti*, koja je korektiv prvih dvaju područja i na koju se mogu osloniti političke težnje što ih artikuliraju i primjenjuju napredne političke stranke.

Upravo to treće područje političke kulture i autonomnih javnosti, koje nose skupine, gibanja i težnje *neposredne demokracije građanskih inicijativa*, kod nas se silno razvilo u osamdesetim godinama i uspostavilo društvene osnove za preobražaj političkog sistema, tj. za uspostavljanje parlamentarne demokracije. No, to je i područje koje je prva demokratska vlast najdivljačnije demolirala, nažalost uz demoralizirano sekundiranje stranaka koje su tada bile u opoziciji, a koje su ga možda mogle zaštititi.

Strankama antikomunističke i nacionalističke koalicije to razaranje političke kulture i kulture solidarnosti ne bi bilo uspješno da nisu imale oslonac u ideološkim aparatima prijašnjeg sistema. Upravo preko toga oslonca bile su sposobne uspostaviti *kulturnu hegemoniju* koja je nastala preobrazbom vladajuće kulture nekadašnjeg jednostranačkog sistema i primijeniti novu vladajuću političku kulturu — *nacionalnu kulturu*. Etno-nacionalistička osnova nove slovenske države institucionalizirala je dostignuća te destrukcije i — slično kao i drugdje na nekadašnjem

komunističkom Istoku — značajno oslabila već uspostavljene društvene odnose koji bi tim društvima omogućili uspješno suočenje sa suvremenom krizom parlamentarne demokracije.

Tome treba dodati da su se sve stranke latile "obnove kapitalizma" s konzervativnih pozicija. Neoliberalne stranke s povjerenjem u "spontanu" i tako reći "prirodnu" dinamiku kapitalističke ekonomije, koju bi trebalo obraniti od državnih administrativnih intervencija: u ovom trenutku to osobito znači demontažu države blagostanja, povećavanje društvenih nejednakosti, povećavanje ili barem zadržavanje nezaposlenosti, prebacivanje tereta na šire slojeve. Socijal-demokratske stranke latile su se pak "obnove kapitalizma" demoraliziranom obranom nekih elemenata države blagostanja i mehanizama redistribucije, koja je samo *horizontalna* i ne ugrožava poticajni proces klasnih podjela društva. — Nijedna od tih grupacija ne može izvesti svoj projekt dosljedno, a naročito ne mogu ostvariti inače deklarirani cilj, naime smanjivanje državnog proračuna. Onoliko koliko su mehanizmi državne moći u vrijeme prijelaza ujedno i poluge za uspostavu nove klasne strukture, država mora *istodobno* financirati i nastajuću novu kapitalističku klasu i socijalni mir među iskorištavanima i potisnutima.

U razvijenom kapitalizmu već dugo je jasno da ni spontana logika kapitalističke ekonomije niti državna intervencija ne mogu izvesti iz gospodarske i političke krize. Utoliko više to vrijedi za rub svjetskoga kapitalističkoga sistema, kamo spada ovdašnje društvo. Odgovori na krizu pridolaze s treće razine — sa ravni političke kulture i "neposrednih" pobuda. Sadašnja radikalizacija dijelova vladajuće kulture možda je pokušaj takvoga "odgovora"; želja da se povežu s ekstremnim skupinama u državno-političkom aparatu ukazuje na takve ambicije. Hoće li im zajedničkim snagama uspjeti "zahvatiti mase", još je otvoreno pitanje. Ova analiza, koja se bavi nekim dubljim uzrocima krize u vladajućoj kulturi i njenom radikalizacijom te proučava mogućnosti

masovne potpore takvom projektu, vodi se željom da priskrbi teorijsku osnovu za buduće politike koje će se tim pokušajima suprotstaviti i onemogućiti sadašnje opasne težnje.

Do svih tih "velikih" gesta, bombastičnih izjava, kolektivnih proglašavanja, masovnih zborovanja, ustanovljenja "kulturnoga foruma" i drugih mobilizacijskih pokušaja došlo je na području koje pomalo otrcano nazivamo "kultura i politika". No moramo biti precizni: događaje je proizveo i pokrenuo spoj *određene kulture s određenom politikom*.

Stenografska oznaka, po kojoj bi ta *politika* bila "desni ekstremizam", vraća nas starim diskusijama o prirodi fašizma. Za našu raspravu značajna su ova svojstva: *tematika* te politike govori da su mali ugroženi i prevareni, a veliki pokvareni; *čuvstveni naboj* koji provijava je plebejski ressentiment; glavni stroj u njenoj *političkoj tehnologiji* je "masa s vodom".

Za tu *kulturu*, koja već neko vrijeme plaši javnu scenu, do sada nije predlagana neka posebna oznaka. Možda stoga što upravo ta vrsta kulture uživa privilegiju samorazumljivosti, ako se već ne smatra "kulturom uopće". U obzir možemo uzeti još neke dodatne pokazatelje: javni status predstavnika te kulture, prirodu ideoloških naprava koje su u događanju pokrenute, stil nastupanja itd. Potom možemo reći da se ta kultura uspostavlja oko *udžbeničke književnosti* — ili, točnije, oko naprava koje proizvode književnost školske vrste i oko osoba koje predstavljaju školsku književnost.

U ovom trenutku materijalna podloga za mogućnost ovdašnjeg fašizma dana je u spoju *spontane kulturne ideologije školskoga aparata* i političke tehnologije, koja organizira mase *u ljubavi prema vodi*. Kao što smo rekli, svaki element za sebe nije dovoljan, stvarno djeluju tek zajedno.

Po istom obrascu bi, kako se čini, morali organizirati i analizu: pomoću marksovske teorije ideologije i ideoloških aparata

— i pomoću freudovske teorije masovne psihologije i analize jastva. Svaka od tih teorija zasebno može obraditi samo jednu dimenziju — obje zajedno, uprkos brojnih pokušaja, nije se još uspjelo usmjeriti tako da uspostave jedinstvenu teorijsku problematiku

Zato ćemo pitanje postaviti više empirijski: Kakve su sadašnje *strukture vjerovanja* na području "politike" i na području "kulture"? Ako stvar postavimo tako, u širem smislu, možda ustanovimo *strukturnu mogućnost* "fašistotvornog" spoja i izbjegnemo pojednostavljenja koja bi govorila o "ekscsesima, prolaznim tegobama" ili o "ekstremizmu", što je naposljetku samo izlika za teorijsku lijenost

ŠKOLSKA LEKTIRA

Udžbenička književnost je odlikovano područje onoga što mi suvremenici razumijemo pod *lijepom književnošću*, beletristikom. Omedimo li povijesni proces, za koji bi retroaktivno mogli reći da je oblikovao to područje, bilo Petrarkom ili Plejadom, Rousseauom ili Gætheom, svejedno ciljamo na istu strukturu: na područje pisanja između onoga što je namjenjeno čistoj misli i onoga što je namjenjeno pjevanju. Rock pjesma ostaje izvan toga područja na jednoj, filozofski traktat na drugoj strani: beletristika seže od madrigala, kao pisanog oblika, do eseja kao još ne-filozofske vrste. Beletristika je za nas ono pisanje *koje se već emancipiralo od usmenosti "pjesama i plesova"*, ali se još nije emancipiralo u *konceptualnost*. Hegelovski rječnik tu je u svom elementu. Svejedno nećemo reći da je umjetnost riječi najumjetničkija od svih umjetnosti, već da se razumijevanje ljepote za našu civilizaciju veže na taj *medugovor*, koji više nije usmen, ali još nije sasvim pisan.

Listamo li nekadašnje popise školskih štiva, iznenadit će nas njihova raznovrsnost i pecnuti ravnodušnost spram onoga što danas zovemo književnom kvalitetom. Još na zadnjem takvom popisu, koji je ipak prošao kroz filter historijske filologije i s kojega su precrtana minorna djela ograničivši ga na razdoblje "visokog jezika", još na popisu latinskih

štiva, koji je barem posredno donijela revolucija 1848., naći ćemo zajedno povjesničarske spise, izvještaje vojskovođa, liriku i epiku, političke govore, životopise i moralističke spise — svrstane lijepo po redu s obzirom na zamršenost sintakse od Cornelija Nepota i Julija Cezara do Horacija i Tacita. Nećemo naći *umjetničku prozu*. Književna vrsta koja je u središtu našeg školskog štiva nedostaje na klasičnim spiskovima. Dakle, mora nam se učiniti neobičnim *naš sistem*, jer je očito izuzetan. Izuzetan je po ulozi koju ima školsko štivo u cjelokupnom sustavu obrazovanja; izuzetan je po isključivosti privilegije, koja korpus školskog štiva ograničava na područje beletristike. Možemo pretpostaviti da su obje ekstravagancije povezane.

Što se tiče "uloge" u *curriculumu*, suvremeno školsko štivo ne služi skoro ničemu od onoga čemu su služila nekadašnja štiva. Zanimarimo li od suvremenog razumijevanja književnosti udaljenije upotrebe, pogledajmo samo bliže usluge koje bi književnost mogla nuditi čak i u ograničenom suvremenom značenju.

Povijest: danas je stvar posebnoga školskog predmeta, uključivo s mitologizacijom, koliko ju trebaju zajednica i država. Gramatika je stvar slovnice; dijalektika je sada logika i dio filozofije. Retorika: ponovno je postala usmena vrsta, beletristika je za nju u najboljem slučaju predmet kojim se vježba pamćenje — pa još i pri tome izabire one tekstove koji su kanonski predmet čitanja u sebi. Za život i rad potrebne izraze danas sakupljamo u posebnim školskim predmetima i kojekuda izvan škole — kod Prešerna, Cankara, ali ne kod Kozaka. Školsko štivo sada cilja na *višak*: kod njega se divimo, kako se što *lijepo* kaže, njime si *obogaćujemo* govor. Iako nam se samo rijetko pruža prilika da te riječi ili izraze stvarno ponekad i upotrijebimo.

ŠKOLSKA KNJIŽEVNOST I OPĆE OBRAZOVANJE U HUMANIZMU

Školska književnost kakvu prakticiramo danas dalek je potomak ne tako daleke revolucije koju je pokrenuo humanizam, pošto je u 16. stoljeću izborio mogućnost da stvaralački posegne u evropske školske ustanove. Ako je uopće moguće jednostavno i sažeto izložiti nešto složeno, možemo ukratko reći: humanizam je uveo novu ustanovu koju su zvali *kolegij* (ponekad i akademija, umjetnička akademija, gimnazija ili, jednostavno, škola); jezgro nastave na kolegijima bile su *litterae humaniores*, koje su zvali i *disciplinae humaniores* ili *studia humanitatis*. Iz kolegija je kasnije nastala *srednja škola*; *litterae* su bile *latinska književnost*; te studije bile su "humanističke" zato jer nisu bile teološke, tj. "božije".

Studije pučke pismenosti bile su "srednja" škola jer su bile na sredini između prirodne kreposti i obrazovane kršćanske pobožnosti. Školski red ravnao se po predodžbi o mogućnostima duše da "urodene" vrline, koje je u nju usadila božija ruka, razvije u pravu obrazovanu pobožnost, *koja je dostižna posredstvom slova*. Pošto se upravo tada zapadno kršćanstvo rascijepilo na katoličko i protestantsko, i povijesni razvoj humanističkoga kolegija odvijao se na dvostrukom kolosjeku: s jedne strane protestantske škole, s druge strane katoličke, tj. jezuitski kolegij. Između obje škole postoji znatna razlika, a tiče se značenja koje su pripisivale *narodnom jeziku*: katolicima je bio u najboljem slučaju dobar kao pomagalo pri početnom poučavanju latinskog; protestanti su narodne jezike često učili s namjerom da osposobe dake za *propovjedanje na narodnom jeziku*. Položaj narodnog jezika u školstvu i uloga školske pismenosti u narodnom jeziku označeni su dakle još od svoga početka *usmenom upotrebom narodnog jezika*, upotrebom *za mase*, i unekoliko neprikladno anakronistički rečeno, "demokratskim" potencijalima narodnog govora. Narodni jezici došli su u škole, postali su dakle *pisani jezici*, radi svojega "božjega" poslanstva — zato jer su omogućavali da njihovom pomoću božja riječ svakome progovori u

njegovome "maternjem jeziku". Taj razmak između narodne pismenosti, "namijenjene usmenoj upotrebi", i "prave" pismenosti, koja je bila latinska, bitan je za naše razmišljanje. Naime, narodni govor nije samo "pisan", uvjetno književan, nego je napose okrenut Bogu — dimenzija je kroz koju je moguće postići pobožnost bez zaobilaznice kroz "pravo" književno obrazovanje u latinskom i grčkom jeziku. Zato u narodnoj "instrumentalnoj" pismenosti, barem s protestantskog stajališta, nema te *dvosmislenosti* koja postoji u pravoj humanističkoj pismenosti. Jer ta je naime pretežno *poganska*. Pismenost na narodnom jeziku može biti prava kršćanska pismenost — ali zato ostaje nepotpuna *kao pismenost*.

Naša suvremena školska književnost, koja je sva u "narodnom" jeziku, a zajedno s prijevodima ona je "vernakularna", nasljednica je dvije ambivalentne, dvosmislene ustanove. Ustanove pismenosti u narodnom jeziku, koja je prava kršćanska pismenost, pobožna, pučka — ali zato ne i prava pismenost; i ustanove humanističke književnosti, koja je doduše literarna u punom značenju — ali zato pretežno nije kršćanska, već je čudoredno nepoćudna, pa je treba pročišćavati, pokrštavati i osobito: ne dâ se tako lako savladati.

Što se tiče *litterae humaniores*, humanističke književnosti, među protestantima i katolicima nema posebnih razlika. Za jedne i druge je to prava pismenost, pravo obrazovanje: kultiviran čovjek govori i piše latinski. Jedni i drugi, kako katolici tako i protestanti, u kolegijima su uzgajali malene "Rimljane": i jedni i drugi od daka su zahtjevali da govore latinski, a ako je kome u govor ušlo nešto "vulgarno", tj. nešto na narodnom jeziku, bio je kažnjen i kod jednih i kod drugih. Naravno, reći nešto na grčkom ili čak na hebrejskom, nije bilo krivo.

Obrazovanje u humanističkoj književnosti imalo je svoje metafizičko utemeljenje i cilj: student pribavlja njime *duplex copia*, dvojno ili *dvostruko izobilje*, izobilje riječi i stvari, *copia verborum ac rerum*. Humanističko obrazovanje je u prisvajanju izobilja, koje je kako u riječima tako i stvarno. Zato jer

su "stvari" *dostižne preko riječi*, "govorno" obrazovanje ima prvenstvo. Jezgra humanističkog obrazovanja zato je jezično obrazovanje: gramatika, retorika, stari jezici (latinski, grčki, hebrejski).

Humanistički naglasak je dakle na onome što je u srednjem vijeku bio *trivium*; *quadrivium* ("četveroput": aritmetika, geometrija, muzika, astronomija) je sekundaran. No i trivijalne umjetnosti (gramatika, retorika, dijalektika) u humanizmu se bitno preobražavaju; možda bi mogli reći da se *literariziraju*. Mijenjaju se kako odnosi među njima tako i njihov unutarnji ustroj. Retorici je pripalo prvenstvo, a to je retorika koja je pod vlašću klasične književnosti. Klasični spisi su riznica govornog izobilja, a time također "stvarnoga" bogatstva. S humanizmom je obrazovanje postalo literarno, književno — a slijed jutarnje sjenke toga odgoja pokušava podražavati školska književnost kakvu danas poznajemo.

Dijalektika koju je visoka skolastika vrlo njegovala i tako jako razvila, postala je samo pomoćna znanost, pomoćnica retorike. Dobro izvedena argumentacija za humanizam nije više samo usko logički argument: dokazivanje mora biti u humanizmu bogato, obilno, "kopiozno"; nije dovoljno da ovladate aristotelovskim shemama silogizma, obrazovati se morate kod velikih govornika i pisaca, morate biti izvježbani u vještinama nekadašnjih filipika i starih apologija. Osnova za humanističko argumentiranje je *čitanje visoke književnosti*.

Gramatiku, pravilnost u jeziku, srednji je vijek poučavao pomoću Donata i novih priručnika. Humanizam je postavio nov zahtjev: *gramatiku treba učiti od "najboljih autora"*. Tako su i studij gramatike vezali uz glavni tok humanističkog obrazovanja, u *čitanje i "oponašanje" visoke klasične književnosti*.

S klasičnom književnošću, koju su postavili u središte "općeg obrazovanja", imali su naravno teškoća. Vrijednosno mjerilo bilo je jasno i nesumnjivo: za latinski — književnost Ciceronova doba, za grčki — literatura Demostenovog razdoblja. Kršćanski Latini bili su više kao dodatak; protestantima i tako nije bilo stalo do patristike. Velika većina

književnosti bila je dakle poganska. To nije značilo samo da je neke pisce trebalo prirediti i pročistiti, nego je nametalo načelan problem čije se rješenje sastojalo upravo u tome da je humanističko literarno obrazovanje *srednje obrazovanje*, osnova za prave kršćanske studije. Iz poganske visoke književnosti moguće je crpiti znanje, *scientia*, pedagoška nastojanja humanista trebala su postići da se to znanje prožme mudrošću, *sapientia*, a oboje, znanje u ambalaži mudrosti, bilo je samo osnova i građa za obrazovanu pobožnost, *pietas*. Pijetetni obziri diktirali su cjelokupan školski red s misama, molitvama, čitanjem Svetoga pisma itd. i tsl. Opća osnova humanističkog školstva i njegov konačni proizvod bio je, kako kod protestanata tako i kod katolika, *kršćanski humanizam*.

Tri stotine godina kasnije, na drugom kraju *literarnog školstva*, stoji naša školska književnost. Ona je proizvod raspada humanističke konstelacije, ali neki elementi su se održali. No, kako sada djeluju u drugom kontekstu, i njihova je uloga drugačija.

ŠKOLSKA KNJIŽEVNOST I OPĆE OBRAZOVANJE U SUVREMENOSTI

Da pojednostavimo i pospješimo ovo raspravljanje, najprije ćemo pogledati kamo se u naše vrijeme smiješta školska književnost na "okomitoj osi", tj. u vremenskom slijedu po kojem se suvremeni učenik i učenica "školuju". Potom ćemo pogledati kakav je položaj školske književnosti na "vodoravnoj osi", tj. u odnosu spram drugih predmeta u *curriculumu*.

U *obrazac* školske književnosti učenica i učenik se u našoj civilizaciji uvode već u osnovnoj školi. Književna pouka se barem načelno mijenja naniže, na onaj stupanj koji je svakome dostupan i za svakoga obavezan. Čini se također da danas nije više toliko značajno koliko tekstova su učenica i učenik pročitali: važnije je da steknu "formulu" čitanja, obrazac školske književnosti, odgovarajući pristup. "Odgojni" element u nas je ojačao na račun sakupljanja

informacija ili preciznije, putovanja kroz mnoštvo tekstova. To svakako odgovara suvremenoj praktičnoj pameti da se učenica i učenik, barem idealno, već u osnovnoj školi nauče *kako čitati bilo koji tekst*. To odgovara i suvremenoj demokratskoj moralki da *svatko stekne* tu vještinu. Školska književnost u suvremenosti služi *dvostrukom univerzalizmu*: svatko, svaki mladić i svaka djevojka, trebaju pomoću lektire steci sposobnost da pročitaju svaki tekst. U tome možemo prepoznati sekularnu, laičku i demokratsku reinterpetaciju nekadašnjeg "kršćanskog humanizma".

Univerzalistička dimenzija, tako karakteristična za kršćanstvo, razmahala se i barem načelno "progutala" nekadašnji elitizam humanističkoga kolegija: ono što je nekada bilo "božije" područje, sada je pomoću književne naobrazbe dostupno svakome. Pobožnost je bila, naravno, i nekada svakome dostupna: s književnom naobrazbom ili bez nje. A upravo zato su naivne duše trebale duševne pastire da ih provode kroz iskušenja svijeta i štite od lažnih proroka. Suvremeni univerzalizam je dosljedan, jer je demokratski: mi suvremenici i suvremenice ne trebamo duševnih pastira, ali zato trebamo književno obrazovanje ili barem njegov destilat u osnovnoškolskoj književnosti. Poslije se moramo naučiti barem "osnovnome triku" — kako čitati bilo što. Srednjovjekovni rascjep između učenja čitanja i učenja pisanja povratio se u demokratskoj varijanti: slobodna državljanka i slobodni državljani moraju biti sposobni pročitati svaki tekst — mada im ne treba, a nije ni moguće da se osposobe pisati u svim nebrojenim žanrovima suvremenosti. Sposobnost čitanja je konstitutivna za slobodnog čovjeka — sposobnost pisanja je stvar njegove/njezine moguće stručnosti.

Promjena je strukturna: književno obrazovanje nije više predvorje teoloških studija, već je osnova za gornje katove stručnog obrazovanja. Književno obrazovanje nije više opće obrazovanje za duševne pastire i bojovnike protiv krivih vjera, već je element u kojem se razmahuju buduća slobodna državljanka i državljani.

Položaj književnosti na školskoj vertikali izražava također neobično prestrukturiranje odnosa između usmenog i pismenog u našoj kulturi: svatko je u načelu sposoban univerzalno čitati — ali i *raspravljati* o tome. "Pasivnom" univerzalizmu čitanja odgovara kao "aktivna" dopuna usmeni univerzalizam raspravljanja. Politička utopija *oralne demokracije* duboko je prožela sva područja našega života. Novi "oralni" mediji, radio i TV, služe upravo toj utopiji: iz toga možemo, usput, izvesti neobično svojstvo televizije da forsira usmene vrste i da sistematski zanemaruje svoje "pisane", grafičke potencijale.

Čini se da je "kulturni ideal" kojemu teži školska književnost univerzalni čitalac i univerzalni raspravljatelj; pravo pisanje je danas strukovno, tako da se na zapleten, ali svejedno dramatičan način vraćamo "zanatskoj pismenosti" *craft-literacy*, karakterističnoj za Srednji vijek i predalfabetske civilizacije. Aktivna pismenost je takoreći ponovno postala ovisna o pripadnosti posebnoj društvenoj skupini: posebnost suvremenosti je u tome da je takvih skupina mnogo, te je zato i više "zanatskih pismenosti". Te skupine i vrste pisanja međusobno ne opće, barem ne neposredno. Naša suvremenica i suvremenik stječu aktivno pisanje više kao stručnu kompetenciju; na stručnim područjima i "rasprava" se odvija u pisanom mediju, dok opća diskusija u našoj civilizaciji ostaje "usmena".

Ta idealna hegemonija usmenosti u općim stvarima možda je u korijenu "novinarskog jezika", tj. međujezika općih stvari. On je neobičan spoj proturječnih karakteristika: s jedne strane je gibak, protejski, promjenljiv, efemeran; s druge strane mora biti formulaičan, čak ritualiziran. Svakako je bliži svakodnevnom usmenom govoru nego bilo kojem pisanom kanonu.

Teoretičari komunikacijskih tehnologija zasada se još nisu mogli sporazumjeti o tome kakvi su opći učinci prevlasti ove ili one tehnologije u društvu. Za usmenost neki govore da potiče nagovaranje, formulaičnost, aforističnost u izražavanju; da smanjuje broj riječi i konstrukcija u

upotrebi. Drugi upozoravaju da je standardizacija učinak pismenosti. Ali naše iskustvo, iskustvo sinkretičke civilizacije, koja je ujedno usmena i pismena, govori da u tim sporovima možda ne treba razlučivati nedvosmislenim rezom.

Usmena komunikacija, koja prevladava u našem političkom općenju i po kojoj se htio-ne htio mora ravnati i novinarski govor, ima barem neke nesporne karakteristike koje teoretičari navode kao učinke usmene tehnologije:

Ritualiziranost — određeni načini izražavanja, određeni nizovi itd. pokreću se u određenim kodiranim položajima; govornice i govornici nisu sposobni reproducirati te nizove, izraze itd., ako nemaju oslonac u rituału.

Agresivnost — neposredni dodir, karakterističnost usmenog govornog položaja, favorizira agonističke žanrove i oblike.

Formulaičnost — neki nizovi izraza služe kao oslonac pamćenju, djeluju kao "ključ" i kao usmena "stenografija" tako da na kraju komunikacija protječe na vrlo idiosinkratičan način, što znači da je za neposvećenog više ili manje nerazumljivo.

Tradicionalizam i istovremena kratkoća pamćenja — iako su izražajna sredstva oskudna i kruta, te zato slabo prilagodljiva promjenljivim položajima, sudionici i sudionice komunikacije nemaju nikakvoga drugog oruđa već samo te ukočene i neprikladne obrasce; zato se moraju istovremeno pozivati na "tradiciju" te nužno zaboravljaju na svoju vlastitu povijest; posljedica je da argument "tako smo radili oduvijek" djeluje u svakom trenutku, a da se protekli počeci ne mogu konstituirati u bilo kakovo povijesno iskustvo; rezultat je danas sveprisutna i iritantna mješavina krivotvorenja prošlosti i nesposobnosti za suočenje sa sadašnjošću.

Autoritarnost — izjave crpe vrijednost iz društvenog autoriteta svojih govornika ili se pak pozivaju na takve autoritete. Kulture u kojima se ideološka hegemonija temelji na pismenim tehnologijama obično poznaju korpus kano-ničkih tekstova i zato također razvijaju razne tehnike egzegeze teksta, pomoću kojih se izjave utemeljuju. U

visokom Srednjem vijeku, koji je dosegao svojevrzni suživot pismenog i usmenog, obrazovana "javnost" (npr. sveučilište) bila je zajednica ljudi koje je udruživalo antagonističko čitanje kanoniziranih tekstova; usmene rasprave zato su strukturirali po načelima discipline pisanja, dok su pisane tekstove dramtizirali po načelima usmenog agonizma. Već je humanizam razorio tu rijetku kombinaciju "pismenog i usmenog". Korpus relevantnih tekstova u humanizmu već je hijerarhiziran s obzirom na "literarnu" kvalitetu, a opći čitalački odnos spram teksta je skeptičan, tj. kritički. Mi smo od humanizma naslijedili kritičnost, skepticizam i nestabilnost kanona; pa i kompulziju hijerarhiziranja: ali nama za ocjenjivanje "kakvoće" služe estetska mjerila koja su se u fosilnom obliku očuvala pretežno iz 19. stoljeća. Za suvremenu usmenu demokratsku diskusiju *usmena je autoritarnost* mučan paradoks: više od zapisanih načela ustavne države u njoj vrijedi efemerni autoritet govornica i govornika, što ga nose psihološki mehanizmi, djelovanje pučke estetike, pojednostavljenog nasljedja romantizama.

U tom položaju pismeni kanon je naravno u krizi i krajnje je problematična ustanova. U tom položaju i specijalisti u pisanju "uopće", razni *literati*, tj. književnici, stječu izniman i paradoksalan status.

Ali vratimo se materijalnom osloncu toga statusa, školskoj književnosti. Na *horizontalnoj školskoj osi*, tj. u odnosu spram druge grade u rasporedu sati, suvremena školska književnost ima položaj koji je u mnogočemu obrnuta, zrcalna slika položaja nekadašnjeg humanističkog pisanja u kolegiju. Dok je humanistička književnost nekada bila "suma" svih znanja u pakiranju posvećene mudrosti, suvremena je školska književnost ono što ostane, kad oduzmemo sva posebna znanja i sve njihove stručne rječnike. Ostane dakle ljuštura mudrosti — koja se tako više ni ne zove.

Ponovo će biti najjednostavnije ako školsku književnost razgledamo u njenoj materijalnosti. Veliku većinu suvremene školske književnosti sačinjavaju umjetnički

prozni tekstovi; nasuprot tome, humanističku su literaturu u velikoj većini sačinjavali upravo svi drugi tekstovi — umjetnička proza se ograničavala na *Ezopa, Lukijana i Apuleja*, pa i njih nema na svim popisima. Ovdje se nećemo upuštati u posebnu problematiku humanističke "umjetničke" proze, vjerojatno je jasno da su Ezopove basne bile upotrebljive zbog moralne mudrosti, da je Lukijanova vrijednost bila u satiri na antičku filozofiju i u dijaloškom obliku, tako da kao čista umjetnička proza u suvremenom značenju ostaje samo Apulejev *Zlatni magarac*. On je pak opet kompendij i odgovara karakterističnoj kolegijskoj upotrebi. Dostaje nam konstatacija da mjerilo izbora nije bila umjetnička narav tih proznih tekstova. Nećemo se upuštati ni u inače zanimljivo pitanje o mjestu poezije u suvremenoj školskoj književnosti: dovoljno je upozoriti da se ona upotrebljava na način glasnoga čitanja i za memoriranje, dakle da se veže na usmenu upotrebu pisma.

Sljedeća karakteristika naše školske književnosti je ta da je sva napisana u *narodnom jeziku*. S tim u vezi je značajno da se učenje gramatike ponovno osamostalilo od čitanja "autora". Jezik koji su učili u kolegijima jednom je za svagda postojao u klasičnim tekstovima; jezik koji uče u našim školama postoji u važećoj gramatici i u važećem pravopisu. Taj jezik se doduše naziva "maternji", ali je stvarno *standardni jezik*. Promijenila se jezična paradigma i to na način koji nije promišljen i koji djeluje upravo time da nije promišljen.

U humanističkoj paradigmi točka nepromišljenosti bili su "vulgarni jezici". Oni su bili nekako *en bloc* u suprotnosti sa starim jezicima, s jezicima obrazovanja. Narodni jezici bili su "prirodno stanje", odgovarali su prirodnoj narodnoj kreposti; njihovo poznavanje bilo je za katolike značajno zbog pastorale, za protestante pak iz teološkoga razloga — da bi božija riječ svakoj duši progovorila na njenom maternjem jeziku.

Našu paradigmu strukturira proturječje između "maternjeg" i stranih jezika; pri tome su strani jezici samo "drugi maternji". Ili barem tako nekako pretpostavlja vladajuća

jezička ideologija. Točka nepromišljenosti u toj je paradigmi "maternji": a u školi je "maternji" *standardni jezik*. Prva jezična razlika na koju se mora priučiti čovjek naše civilizacije je razlika između njegovog spontanog govora i *pravilnog jezika*, tj. školskog maternjeg ili *književnog jezika*. Izraz "književni jezik" svakako podsjeća na humanističku jezičku ideologiju, ali u suprotnosti sa starim jezicima humanistike nije i ne može biti jednom zauvijek utvrđen. Zato izraz "književni jezik" zapravo zavodi; točnije, on vrijedi jednosmjerno: s jedne strane je za svakog spisatelja, za svaku spisateljicu obavezno da kada pišu, pišu književnim jezikom — obrnuto, nije istina da će svaki put kad čitaju čitati "književni jezik". Što su tekstovi stariji, manje odgovaraju trenutno važećoj književnoj normi. Ako su humanisti čistili školske tekstove iz čudorednih obzira, školski radnici moraju danas školska štiva priređivati iz jezične skrbi. Prešern je deklinirao gorenjski, Cankar je pisao "itak" i upotrebljavao srbokroatizme, Levstik je kadikad "ilirizirao", dok suvremene kanonske pisce prije prvog objavljivanja ionako uzmu u ruke lektor ili lektorica. Možda ne bismo smjeli reći da je uređivanje školskih štiva nekada određivao moral, a da ih sad zahtijeva briga za jezičnu pravilnost. I jezična pravilnost je naime *čudoredni zahtjev*. Tako je bilo već u humanizmu: program "pravilnog" latinskog s jedne je strane kulturni program humanizma; s druge strane filološka disciplina, koja taj program omogućuje, leži u samom jezgru humanističke teološke doktrine. U obje varijante, kod protestanata i kod katolika, radi se o disciplini čitanja *Svetoga pisma*. Za protestante je točno čitanje važno kako bi božije riječi mogle utrti put do narodnih jezika; za katolike je filologija značajna iz suprotnoga razloga — da ne bi svatko čitao *Sveto pismo* po svome, što bi po katoličkim predodžbama omogućavala protestantska doktrina.

U suvremenosti su zahtjevi za pravilnim jezikom možda stroži, ali njihova metafizička osnova je skromnija. Zahtjeve za pravilnošću u jeziku danas obično opravdavaju uvjetima

komunikacijske uspješnosti i možda još obzirima "ljepote"; a oboje najzad izražava samo područje suvremene etike komuniciranja. Ta etika je jednostavna, ali cilja visoko: *svatko treba znati pisati i govoriti tako da ga svatko može razumjeti*. Taj ideal je tako ambiciozan da ga nije moguće provoditi na humanistički način: nijedna *copia* nije dovoljno obilata da bi mu odgovarala. Ali suvremeni redukcionistički um ima rješenje i za tu slijepu ulicu: govornik i govornica moraju steći *jezični uzorak*, iz kojega je moguće generirati sve moguće govore i pisanja, ma kako bili još novi. Taj uzorak, ta *univerzalna matrica* je "standardni" maternji jezik ili, kako ga po njegovom društveno-povijesnom načinu bivanja još nazivamo, *nacionalni jezik*.

Školska književnost, možda i u suprotnosti s općim uvjerenjem, nije "nalazište" te matrice ni prauzorak toga uzorka. To bi bilo u suprotnosti s povjesnošću jezičkog standarda pa i s njegovim pojmom: uzorak je moguće ograničiti u dvije knjige — u gramatiku i u rječnik književnog jezika. Školska književnost je "duhovno vježbalište", na kojem je moguće steći pravo "duhovno držanje" i gipkost duha koji omogućuju tekovinu standardnog jezičnog uzorka i sposobnost za njegovu uspješnu upotrebu. Iko je pročitao školsku književnost, neće imati problema s gramatikom, s nikakvim pravopisom i nikakvim rječnikom, makar se pravopisi ionako mijenjaju i makar mora svladavati još tako različite rječnike, i makar se suočavao s još tako kompliciranim konstrukcijama. I to zato jer je usvojio "etiku standardne pismenosti". Upravo zato, mišljenja smo, školska književnost mora biti lijepa riječ, tj. estetska književnost. Ne smije služiti ničemu posebno da može služiti "uopće".

Ali zašto mora biti proza? To je nezdgodno pitanje, a odgovor na njega možemo samo skicirati. Čini se da je prevladavajuća prozna narav školskog kanona u vezi s usmeno-pisanim sinkretizmom naše civilizacije. Uzmimo za primjer politički govor suvremenosti. To je usmeni govor, pa bio on govoren ili tiskan. Čak je *poezija*, poštujemo li ulogu koju u njoj

imaju ustaljeni obrasci, ritualne formule, omiljena gesla, obavezni "dijelovi", kompozicijske krutosti itd. Naši političari misle da govore prozu, a stvarno proizvode poeziju. No, taj privid je nužan i konstitutivan, inače tome govoru ne bi bilo moguće pripisivati univerzalne vrijednosti — ni političari ni njihova publika bez te iluzije ne bi mogli vidjeti u tim govorima nešto javno značajno i na neki način opće obvezujuće. Politička obećanja su doduše ljigava stvar, a kada bi ih uopće držali poezijom, ne bi mogla biti niti obećanja

Stvar će valjda biti jasnija, ako je pogledamo s druge strane. Školska književnost, rekli smo, danas obrazuje opće duhovno držanje, potrebno za prisvajanje standardne jezičke matrice općeg komuniciranja. To duhovno držanje ne može prenositi "vezani stih", ne može ga obrazovati "poezija", zato jer je u svom govoru previše povezana sa svojom posebnom ideološkom normom. Obrasci poezije, njenih ritmova, posebnosti, nije moguće razumjeti bez oslonca na ideologiju, u kojoj ti obrasci, ti "ritmovi", vrijede za one "odgovarajuće". Proza, upravo zato jer je udaljena od svoje vlastite ideologije i jer je udaljena od stalne povijesnosti komuniciranja, može obrazovati to etičko držanje suvremenog slobodnog komunikatora. Da budemo još precizniji: prozne vrste imaju tu "udaljenost" upisanu u svoju strukturu. Pročitajte bilo koji roman i vidjet ćete koliko daleko je pripovjedač od pozicije svoga junaka — naravno, ako je roman imalo "dobar", a čak je i umjetnička vrijednost teksta ovisna o uspješnosti kojom provodi tu distancu. Zato jer je distanca zakonitost žanra.

LEKTIRA U JAVNOJ UPOTREBI

Razlog da lektiru ne upotrebljavamo i da nije upotrebljiva, ne leži u njenom "sadržaju", već u tome da naši načini života ne dopuštaju, čak slabo podnose, da se pri svakodnevним poslovima, razgovorima *pozivamo na* mudrost školske književnosti. Školska štiva donose obrasce, misli i načine izražavanja koje bismo *moгли* upotrebljavati kad bi naši

govori bili više ritualizirani, više tradicionalni i manje specijalizirani, manje raslojeni nego li su u stvarnosti. Ali ne zbog "sadržaja" štiva (taj je naposljetku skupljen dovoljno etnocentrično kako na vremenskoj tako i na prostornoj osi) i ne zato što obrasce, "misli" i načine izražavanja, kojima reguliramo svakodnevne učinke, danas uzimamo od drugamo. Tako nam školska književna učenost služi u najboljem slučaju za učinke koji su već sami beletristika u prozi svakidašnjice: za ironiju, arhaizam i citat, za šalu i sentencu. Lektiru dakle upotrebljavamo za ono što izlišnošću, redundancijom dodatno strukturira govorne položaje — upotrebljavamo ga kao pomoćno oruđe pri uspostavljanju odnosa komunikacije. Pa i tu je učinak ovisan o tome da li oslovljeni i oslovljena, općinstvo, u izreci i izrazu prepoznaju upotrebu školske učenosti. Kada govorimo u životu, lektira je samo marginalan začim, njegova ograničena praktičnost potiskuje ga u ontološki status estetskoga.

Pabirci lektire nisu fakultativni začim na meniju svakodnevnih transakcija općenja, zato što je lektira sastavljena iz beletrističkih spisa. Pravilnije bi bilo izokrenuti zaključivanje: školsko štivo ne može biti ništa drugo do beletristika zato što u stvarnom govoru i pisanju ničemu ne služi. Najpravičnije bi bilo reći da praktičnu nekorisnost, nefunkcionalnost i suvišnost školske književnosti s njenom beletrističkom prirodom povezuje *strukturalna uzročnost*. To je uostalom i vidljivo iz ovoga začaranoga kruga institucionalne logike: mjerilo za uvrštavanje nekoga spisa u lektiru je njegova umjetnička vrijednost; jedino "objektivno" mjerilo za umjetničku vrijednost nekakvog spisa jest u tome je li njegov pisac na popisu školskih autora.

Školska književnost je "bez funkcije, neupotrebljiva, ljeporječiva" zato što se: prvo, zadržto i grčevito drži uloge koju su imala "školska" ili točnije, tradicionalna štiva u drugim općim ili posebnim kontekstima; drugo, jer se i društvena strukturiranost odnosa, "obaveznost" odnosa spram nje za svakoga čitatelja i za svaku čitateljicu, nije promijenio. To su naizgled negativna određenja, ali upravo

je u arhaizmu školske književnosti njena suvremenost. Školska književnost danas je još uvijek ono što je bila lektira ili njezin ekvivalent nekad — *storage language*, kako kaže Eric Havelock. Izraz možemo podomaciti kao "jezik na zalih", "pohranjeni jezik", pa je dvosmislenost zbog koje slovenski izraz ujedno podsjeća na banku i na zobene pahuljice dio samoga koncepta. Pohranjeni jezik je medij koji skladišti i hrani "kolektivno iskustvo" potrebno za očuvanje, obnavljanje i nastavljanje neke skupine; ujedno i ustanova koja s tim zgusnutim i konzerviranim "iskustvom" tovi i hrani ljudsku mladunčad, da njenom pomoću izrastu u članove kolektiva

O suvremenoj školskoj književnosti zagovaramo dakle suprotstavljene tvrdnje: s jedne strane kažemo da je ona starinska ustanova pohranjenog jezika; s druge strane držimo da ne izvršava nijednu od funkcija koje su izvršavali nekadašnji pohranjeni jezici. Tvrdimo dakle da je suvremena školska književnost ostava u kojoj nije ništa pohranjeno — točnije: dobra s kojima se ne možemo dovoljno ispomoći. Mi suvremenici i suvremenice posežemo za drugim bankama podataka, enciklopedijama, priručnicima i stručnim pomagalima, ali svejedno s posebnim zadovoljstvom s vremena na vrijeme zavirimo u ostavu školske hraniteljice iako se njenim jelima samo rijetko sladimo. Kao što Cankarev vrč suhих krušaka nije gurmanska prigoda, već metafizička ustanova, Babilon grijeha u kutu ormara, tako se i police školskih sastavaka ne takmiče s elektronskom poštom, s CD-ROMovima, radiofonijom, telefonijom i televizijom, već su samo vječno prisutan oltarić za skromnu obiteljsku svečanost umišljenih incestuoznih zajednica. Nije važno koliko puta se obred stvarno obavlja, možda i nikada, važno je da je njegov kutić čitavo vrijeme tu. Važno je samo da svi znamo da kao obiteljski duh čući u potkrovlju. Istina, još nitko ga nije vidio, ali o njemu pripovijedamo iz pokoljenja u pokoljenje i tako zapličemo nit rodoslovlja te izmišljene vele-obitelji koju zovemo narod.

Čitanje školske književnosti je svojstvo posebne dobi: ono spada u vrijeme kada deremo hlače u školskim klupama. Ima sličan status kao i ta fraza o "deranju", u vrijeme kada više nema klupa i kada se školuju i one kojima barem nije propisano da nose "hlače". Kada prođu godine učenja, školsko štivo živi u uspomeni kao pravi pohranjeni jezik kakve "usmene kulture". Lektira se tako *retroaktivno oralizira* i postoji kao nostalglična uspomena na mladost — time po načinu *svoga bitka* vrši funkciju koja doduše pripada svakom pohranjenom jeziku. Samo taj način bitka dobiva posebno značenje u zajednicama koje se hrane povijesnom nostalgijom i projektima da povrate "sretnu mladost". Već te metafore kao "mladost", "zajednica", "sreća", "obnova sretne prošlosti kroz veo nostalgije" upozoravaju nas da je veza s fasizmom moguća.

Poslije puberteta lektiru listaju samo još specijalisti: njima je institucionalno naredeno da budu retardirani po struci. Oni postupaju kao folkloristi onoga folklor koji stvaraju državni propisi: popisivači su na području svake države "univerzalnog" narodnog blaga osnovne škole. Jer su jedini upoznati s poslom, imaju i mandat da taj folklor proizvode. Pa i folkloristika, barem ona izvorna, i tako nije ništa drugo radila. Folkloristika devetnaestog stoljeća je svojom karakterističnom mješavinom nostalgije, ljubavi, krivotvorenja i izmišljanja preživjela upravo u ustanovama školske književnosti. Upravo zato je školska književnost po svojem institucionalnom statusu lijepa književnost, tj. takva da je nije moguće čitati ni posve "izvana" ni posve "iznutra", već jedino "estetskim postavljanjem". Ali proizvod te estetike je *politički*: taj proizvod je ustanova zamišljene zajednice koju je svatko barem naslutio u sretnoj mladosti, predmet nostalglične ljubavi, kraj gdje se povijest i osobno iskustvo neprepoznatljivo stapaju, predio gdje je svatko "mekan" i gdje ga je moguće uhvatiti, regrutirati, zgrabiti, pokrenuti u nove pohode.

Lektira nije referenca u nijednom stvarnom govorenju ili pisanju, a čini se da zaposjeda područje na koje se potihlo,

neizrečeno, samorazumljivo i na razini pretpostavke, odnosi svako pisanje i govorenje *da bi uopće bilo moguće*. Možda se stvarno niti ne odnosi, ali institucionalizirana fikcija kazuje da se odnosi. I ta fikcija, ta "iluzija" je produktivna — proizvodi stvarne društvene i političke učinke.

Suvremeni specijalizirani jezici sami za sebe sasvim dobro mogu opstati bez lektire. Imaju svoj rječnik i svoju tradiciju, svoje obrasce i čak svoje sintaktične manirizme. Svaki specijalizirani jezik za sebe sasvim dobro pohranjuje svoje iskustvo, prenosi ga dalje, mijenja i preobražava. Ali čini se da je upravo u tome problem: većina suvremenih jezika namijenjena je uspostavljanju posebnih problemskih polja, proizvode posebna "iskustva", područja njihovoga "smisla" ovisna su od samoograničavanja, tako su učinkoviti upravo zato jer su se odrekli općih pretenzija. Uspješnost svakog pojedinačnog jezika posebno je takoreći ovisna o tome da se svi zajedno ne mogu sabrati u "svemir jezika". Zato trebaju još jedan jezik koji će pribaviti učinak cjeline. Za takav jezik ima više kandidata. Stvarno masovan, čvrsto institucionaliziran je zasada samo školski jezik. Poseban jezik koji pribavlja taj učinak cjeline, "po funkciji" je bez vidne koristi i uloge, i nije "specijaliziran" — osim u tome da zastupa "jezik uopće". To je jezik u svoj svojoj goljoj ljepoti, neslužbeći jezik — i taj je za nas, barem pretežno, barem institucionalizirano, jezik školske lijepe književnosti. Školska beletristika je drveni klin u svemiru jezika, barem za one društvene "cjeline" koje sebe razumiju, doživljavaju i uspostavljaju kao *nacionalna društva*.

Ako je "nacionalni" jezik matrica međusobne prevodljivosti svih mogućih diskursa, onda je diskurs školske književnosti multi stupanj razlike između diskursa i njegove sveobuhvatne matrice. U "nacionalnoj situaciji" školska je književnost već unaprijed privilegirana ideološka "forma", diskurs ideološke dominante. Nacionalni jezik sam po sebi ne privilegira nijedan diskurs: u tome je njegova demokratičnost — i u tome je šansa demokracije, koju treba svaki puta posebno iznova izboriti. A zbog odlikovane veze između nacionalnog

jezika i školske književnosti bitke za ideološku hegemoniju mogu se kristalizirati upravo oko zaposjedanja strateškog položaja školske književnosti. Kod nas je sada položaj obrnut i čak nekako perverznan: neke ustanove školske književnosti i neki njihovi predstavnici i predstavnice političkom akcijom pokušavaju dovesti u hegemonistički položaj neki određeni diskurs, neku određenu politiku, neku fašistoidnu ideologiju.

JAVNO MNIJENJE U POLITICI

Jeziku školske književnosti pripisujemo, dakle, političko značenje. Vrlo opće, ali ipak značenje koje *tvori zajednicu*. To ne bi bilo teško razumjeti, bilo bi čak trivijalno kad bi školska književnost bila običan *storage language*, obični pohranjeni jezik. Ali rekli smo da taj (hranidbeni) jezik u pohrani ništa ne hrani i ništa ne "prenosi". Ako je školska književnost prazan pohranjeni jezik, je li ona, prema tome, i prazan politički jezik? Ali zašto bi beletristika bila politički jezik nacionalnih društava, pa još povrh toga "prazan" jezik? Pa ta društva već imaju političke govore, imaju ih na pretek i jedan je puniji od drugog!

Odnos školske književnosti spram drugih političkih govora samo je poseban primjer njene opće karakteristike da proizvodi učinak cjeline. Bit političkih govora je ta da su dijaloški, da se suočavaju, jedan s drugim polemiziraju, sukobljavaju se. A ako su dijaloški, trebaju neko zajedničko polje u kojem dijalogiziraju. Upravo to polje im stvara jezik školske književnosti: upravo zato mora biti "prazan", upravo zato mora izgledati "neutralan" — da bi punim i pristranim pojedinačnim političkim govorima priredio podlogu i pozadinu na kojima se suočavaju, polemiziraju, sukobljavaju. Školska književnost je dakle temeljitije politična nego svi ti pojedinačni politički govori, koji tek njenom pomoću i opstojaju kao politički. Također, ona je neusporedivo trajnija od svakog od njih, i osobito značajno — ona je nevidljiva.

Ali pogledajmo što nam o polju političkoga može reći empirijska

sociologija Istraživanja javnoga mnijenja i razne ankete ukazuju na iznenađujuće protuslovlje u općem razumjevanju politike. S jedne strane je dosta općenito rašireno uvjerenje da je politika stvar manipuliranja, prevara i prljavih radnji; s druge strane, pojedini političari uživaju povjerenje. Politika uopće je područje gdje je dobro biti nepovjerljiv, skeptičan i oprezan — ali pojedinačni političari vrijedni su povjerenja. Kako je moguće imati pojedinačno povjerenje, ako nije moguće imati povjerenje uopće? Ako je diskreditirano cijelo područje, kako mogu biti od povjerenja pojedinačni specijalisti s tog područja?

Proturječje nije samo logičko, nego je i praktičko. Ako je politika prevara, tada je dobar političar uspješan prevarant. Imati povjerenje u politici je isto što i postupati nepolitički. Ali kako ljudi izabiru one politike spram kojih će imati nepolitički odnos? Na čemu je moguće utemeljiti povjerenje spram onih koji se bave djelatnošću u kojoj je povjerenje neumjesno? Kakva su mjerila za "nepolitičko" povjerenje spram političara?

Ako ljudi ne vjeruju politici uopće, a vjeruju pojedinačnim političarima, tada osnove vjerovanja u politici mogu biti samo *heteronomne* s obzirom na područje same politike. Dakle ne-političke ili izvan-političke. Ljudi ne vjeruju političarima iz političkih razloga — osnove za povjerenje potražiti će negdje drugdje, izvan politike.

DEMOKRACIJA I MAGIJA

Taj zaključak navodi na pomisao da demokracija djeluje, ili barem može djelovati pomoću magičnih načela. Mjerila na osnovi kojih se u demokraciji izabiru ljudi za izvršavanje raznih poslova, nemaju "unutrašnju" vezu sa samim tim poslovima. Ako kandidat slatkorječivo govori, žalosno gleda ili se odlučno postavlja, iz toga nije moguće zaključiti koliko je on upoznat s kamatnim stopama, privatizacijskim modelima, trasama cesta ili vojnim savezima; iz dojma poštenosti, trezvenosti i sposobnosti, koji svi pokušavaju dočarati, također nije moguće jasno zaključiti u kojem

smjeru će tko razmišljati o kamatama, privatizaciji, ekologiji ili militarizaciji. Preskakanja ima još i više: reklamu za stranku prave vještaci za reklamu, u javnosti je zastupaju njene svete krave, politiku joj određuju ideolozi, odluke su pak ovisne o lobijima koji plaćaju stranku, od privatnih koristi reklamnih agenata, svetih krava i ideologa, povrh toga još i od trenutnih odnosa i privremenih savezništava među strankama, frakcijama, velikim muževima (antropološki izraz "big man" odgovara seksističkom ustroju garnitura, i donekle načinu djelovanja oligarhija u demokraciji). — "Težina" koju mora nositi povjerenje spram pojedinačnog političara ili političarke svakako je prevelika. Posljedice koje izviru iz izbora preopake su i isuviše dalekosežne da bi za pojašnjenje djelovanja dostajao uobičajen racionalistički model.

Liberalistička ideologija demokracije inače proizlazi iz postavke da su svaki birač i svaka biračica politički analitičari, da ujutro pročitaju sva tri dnevnika koji su im dostupni, da kući čuče pred TV-om i u kavani raspravljaju o javnim pitanjima, da za zvučnu podlogu svoga života imaju, dok god su budni, uključen radio na svim postajama koje trenutno emitiraju. Ali čak i ako prihvatimo da biračica i birač mogu ispuniti te utopijske uvjete, demokracija ostaje natopljena magijom zato što političko polje demokracije ne može ispuniti svoje vlastite uvjete da bi uopće bilo moguće.

Razloga tome ima više. Jedan je u tome što svaka stranka, svaki političar ili političarka nastoje pridobiti što više glasova, što brojniju potporu. Ako stranka, političarka ili političar zastupaju nekakvu društvenu skupinu ili koaliciju skupina (radne ljude, seljake, velike kapitaliste, male kapitaliste, stanovnike i stanovnice neke pokrajine, industrijsku i poduzetničku birokraciju, vjersku birokraciju i sl.) i tada svejedno nastoje dobiti potporu i izvan te skupine ili tih skupina. Zato pokušavaju dokazati da su koristi što ih zastupaju koristi svih ili barem velike većine. To pak znači da oni na nekoj točki nužno *mistificiraju posebne koristi u opću korist* ili, alternativno, prikrivaju ograničenu prirodu svoje

politike. Ako stranka, političarka ili političar ne zastupaju nijednu skupinu posebno, tad pokušavaju ustanoviti što bi moglo biti prihvaćeno kao "opće dobro". U tom slučaju njihova je politika čak dvostruko posredovana: ovisna je naime o *predodžbi same stranke, političarke ili političara, o onome što bi čim veći broj ljudi mogao "predstavljati" kao svoje dobro*. Kako god okrenuli, dobar dio politike političkih djelatnika svejedno je zavodenje, mistifikacija i sl., i dio njih je svakako svjestan te mistifikacije. Mistifikaciju je i moguće vršiti "magičnim" oruđem: govore li o nacionalnom interesu, o narodnoj sreći ili o koristima društva, oni svejedno izvode poopćenje koje je u nekim elementima neopravdano.

Ako se prvi razlog magije u demokraciji tiče "sadržaja" političkog komuniciranja, drugi se tiče njegovog oblika. Štoga da neka politika govori, svejedno mora nastojati da njen govor bude za što veći broj oslovljenica i oslovljenika razumljiv, a pogotovo i uvjerljiv. Njen stil i njena argumentacija ravnaju se po njenoj predodžbi o tome što bi bilo općeprihvatljivo i općeuvjerljivo. Upravo zato što to čini više političkih djelatnika, ta se "predodžba" o općoj prijemljivosti i prihvatljivosti istodobno nužno "objektivira". Naime, nužno dolazi do toga da neke vrste argumenata i neke vrste stilova u svakom trenutku vrijede kao opće prihvatljivi i "vjerodostojni". Paradoks je u tome da u pluralističkoj liberalnoj demokraciji svi njeni djelatnici automatski i neznajući, ali nužno, rade tako da prevlada jedan stil, da se ostvari jedna vrsta argumenata. Taj stil i ti argumenti nemaju nikakve veze s ovlaštenjima koja pomoću njih dobivaju politički djelatnici, već su sasvim retorički posao ili, preciznije, učinak su prevladavajućih ideologija. Ako ovlaštenim djelatnicima zatim zaista nešto i uspije, povjerenje što su si priskrbili putem stila i argumenata, koji sami po sebi nemaju veze s političkim djelovanjima, to vjerničko povjerenje, dio je praktične učinkovitosti. Upravo kao u magiji.

Ali uzmimo da birač i biračica nekako znaju sve rečeno. U tom slučaju pri svojim se odlukama ravnaju po nekoj drugoj procjeni. Ako svi melju iste gluposti, ako to svi rade istim

ili sličnim argumentima i retoričkim postupcima, biračica i birač se tad ravnaju npr. po "umjetničkom dojmu". Ako stranke, političarke i političari uglavnom izvode "obavezne figure", kako u smislu umjetničkog klizanja, tako i u retoričkom značenju, tada je moguće ocjenjivati kolikom spretnošću, energijom i pouzdanošću to izvode. Promatračice i promatrači, tj. glasačice i glasači ravnaju se dakle *estetskim sudnjem*. Estetska mjerila stekli su u osnovnoj školi na osnovi lektire. Jurčić, Jarc i Jesih odlučuju o izborima. Prije no što se političari našminkaju za TV nastup, morali bi čitati Prešerna, Pucovu i Pavčka, a ne uputstva svojih politbiroa — pa ta su uputstva ionako napisana na osnovi neizrečene norme književnog kanona.

Razočaranje demokracijom tako je dio same liberalne demokracije. Što će biti s demokracijom, ovisi od "stila" kojim će glasačica i glasač prihvatiti razočaranje. Odazvati se mogu humorom, distancom i skepsom — i smatrati politički "establishment" za to što jest: farsično uprizorenje **Domnova, Kalandrova, samoukih** i inih lirskih subjekata. Mogu reagirati bijesom, ressentimentom i zahtjevom da demokracija bude "prava": sljedeći korak je želja da stvari uzmu u ruke snažni i poštenu muževi — dakle želja za ukidanjem demokracije. Poteškoća s fašizmom je da apelira na ono što je u ljudima najbolje.

MEĐU OSVETNICIMA I ŠAMANIMA

U Albaniji su nedavno na teške kazne osudili neke nekadašnje komuniste; ironija je da su među njima i značajni reformatori. Albanija nije usamljena, uzimamo je samo za aktualan primjer. U Češkoj su proveli lustraciju, i u nas bi rado, u Njemačkoj je postkomunizam trauma. *Iz demokracije izgone vrage*. Stvar je potpuno simbolička i upravo na simboličkoj razini slijepa ulica. S obzirom na prirodu novoga političkog establishmenta, simbolički, tj. magijski obračun upravo je onoliko nužan koliko je nemoguć: nove "elite" čine nekadašnji aparatčici i njihovi segrti, ostaci nekadašnjih podređenih partnera u "komuni-

stičkim" koalicijama (kulturni birokrati, tehnokrati, "specijalisti"), tu i tamo kakav napola poludjeli nekadašnji zatvorenik. Ti posljednji su još naročito "kivni", a razumljivo je i zašto: apstrahiramo li ljudsku težnju za osvetom, ipak je frustrirajuće što se sada moraju po parlamentima bosti s onima koje smatraju svojim nekadašnjim tamničarima (iako su to obično samo iritantno kultivirani postkomunistički ljevičari) ili, još gore, s onima za koje su odležali. — Povremeno žrtvovanje kakvog disidenta bilo je pod komunizmom dio "koalicijske pogodbe" s podređenim partnerima, osobito s kulturnjačkom birokracijom. A ona je, usput, između ostalog, oblikovala i književni kanon. Nešto više o tome kasnije, no ovdje ipak vrijedi zapamtiti da je istjerivanje vruga iz demokracije magijska praksa koju izvode *političke elite*, ona se dakle događa unutar političkog polja demokracije. Ako je kod glasača i glasačica, "razočaranih" demokracijom, motivacija mogućeg povjerenja spram izabраниh političkih osobnosti *heteronomna s obzirom na političko polje*, kod političkih elita je s obzirom na političko polje heteronomna demonizacija "komunista". Naizgled su elite sa svojim antikomunizmom u zaostatku spram javnog mnijenja, ali naša analiza pokazuje da su usmjerenosti komplementarne. Dio javnog mnijenja *beatificira* potencijalne autoritarce, značajan pak dio političke elite *demonizira* političke protivnike. No samo što su uokolo počeli baukati sveci i vragovi, usred političkog polja koje se ideološki uspostavlja na racionalnim načelima, ugnjezdila se "iracionalna" dimenzija.

Levi-Strauss spominje kwakiutlskog šamana koji se nije mogao odlučiti vjeruje li u magiju. Bio je uvjeren da su njegove kolege prevaranti. No svejedno je mislio da je nekoć možda sreo šamana koji je vjerojatno bio "pravi". Argument: nikada ga nije vidio da se smije. Tim razmišljanjem kwakiutlski je šaman, uprkos svojoj skepsi, ostao u polju magije: za magiju dostaje vjerovanje da je moguća. Skepticizam spram magije ne smije biti opći, tad je svejedno koliko je radikaln. Dostaje da vjerujete da je vračanje moguće i vradžbine će djelovati.

Kod onih razočaranih politikom struktura vjerovanja je obrnuta: u politiku uopće ne veruju, ali misle da je nužna. Dakle, nekome ipak treba vjerovati. Ta usmjerenost proizvodi strukturu vjerovanja koja može biti oslonac autoritarnim politikama. Ako su vjernačka uporišta povjerenju izvan polja politike u kojem vjera djeluje, vrlo je vjerojatno da će kod pojedinih vjernika i vjernica ti oslonci biti različiti. Također je vjerojatno da će se razlozi vjerovanja razlikovati od jednog predmeta povjerenja do drugog. Zato su razlozi za vjerovanje u samom polju vjerovanja arbitrarni. Ako ljudi ne vjeruju u politiku, a ipak vjeruju pojedinim političarima, i to iz *vanpolitičkih razloga*, politički su odabiri sa stajališta politike arbitrarni, političke diskusije počinju podsjećati na konfesionalne sporove. Opći rezultat je *psihologizacija političkog života*, a to je karakteristična crta populističkih autoritarizama.

U "Masovnoj psihologiji i analizi jastva" Freud je postavio teoriju o oblikovanju masa bez upotrebe političkih pojmova, čak nije trebao ni koncepte političke teorije. Masu veže identifikacija s vodom: ona ne povezuje samo svakog pripadnika, svaku pripadnicu mase s vodom, već veže i članove i članice mase među sobom. Identifikacija s vodom je svojstvo po kojemu članovi i članice mase *prepoznaju jedan drugog*. U suprotnosti s razumjevanjima po kojima fašizam izrabluje mračne strasti i niske nagone, Freud nas upozorava da se fašizam rada iz onoga što je najplemenitije u ljudi — iz ljubavi.

RAZOČARANJE U POLITICI I SKEPSA U MAGIJI

Između prosvjećenog kwakiutlskog šamana i razočaranih glasača i glasačica značajna je razlika. Šaman je mogao misliti da su njegove kolege šarlatani, ali da je nekada ipak susreo pravog vrača, zato jer je vjerovao da je magija moguća. Vjerovao je u magiju i to uvjerenje mu je nudilo mjerilo kojim je, kako je bio uvjeren, lako razlikovao prevarante od pravih vračeva. Uz svu kritičnost Levi-Straussov šaman je prakticirao ipak onu vrstu vjere na kojoj

se zasniva institucija magije. Evans-Pritchard istraživao je magiju kod zapadnoafričkog naroda Azande i pokazao da se institucija magije zasniva na ograničenom skepticizmu. Oni koji vjeruju u magiju, skeptični su spram svakog vrača posebno i kritički opažaju svako pojedinačno magijsko djelovanje. Ali prosudba o uspješnosti svakog pojedinog vraćanja moguća je samo ako imamo mjerilo koje nam govori što je dobro ili pravo vraćanje. To mjerilo pak imamo ako vjerujemo u magiju uopće: upravo na osnovi toga vjerovanja moguće je ocjenjivati uspješnost svakog magijskog zahvata posebno. Mjerilo je inače jednostavno: dobra magija je ona koja je učinkovita. To mjerilo nije moguće upotrebljavati ako ne vjerujete da magija može "biti učinkovita", tj. ako ne vjerujete da je magija moguća. To vjerovanje, koje je podloga za ocjenu, ujedno je i podloga za učinkovitost magije. Šaman će biti djelotvoran samo ako mu pacijent vjeruje. Pacijent mu pak vjeruje ako je učinkovit. Taj začarani krug institucije u magiji presjeca motivacija vjerovanja, koja je, s obzirom na očekivani učinak, dakako heteronomna: vjerovanje se zasniva na vračevom "stilu", na tome koliko uvjerljivo pada u trans, koliko opsjednuto pleše, kako potajno mumlja svoje obrasce, koliko spretno izvlači krvavog crva iz pacijentove glave... *A heteronomnost vjerovanja je upravo sav trik u magiji.* Magija je sadržana upravo u tome da vjerujete u vezu između šamanova plesa i svoje glavobolje. Skeptični kwakiutlski šaman je doduše doveo do krajnosti logiku ograničenog skepticizma, ali nije istupio iz nje.

Suprotno tome, razočarani i razočarane u politiku prestali su vjerovati u politiku uopće. Zato u polju političkoga ne mogu naći ni uporišta niti mjerila koja bi im omogućila da imaju povjerenje i vjeruju nekom pojedinačnom političaru. Da bi uopće mogli nekome podariti povjerenje, treba im uporište za vjeru, to jest *institucija*. Do te institucije moguće je doći ili tako da sam voda postane institucija, po modelu Freudove masovne psihologije, ili pak tako da razočarani i razočarane nadu izvan politike nekakvu dovoljno snažnu instituciju,

koja im može dati razlog povjerenju u ovoga ili onoga političara. Obično se oba načina isprepliću.

Ako one koji prakticiraju magiju upitate kako prosuđuju šamane, obično vam odgovore: "Po učinkovitosti". Pri tome nisu svjesni da šamanovoj djelotvornosti bitno pripada vjera u magiju i povjerenje kod korisnika magije. Značajna razlika između demokracije i magije jest u tome da je u demokraciji moment povjerenja izdvojen iz postupaka kojemu povjerenje daje mandat. Zato je i prosuđivanje "po učinkovitosti" u demokraciji bitno više ograničeno nego u magiji.

Ako vas opsjedaju duhovi, pribjegavate pomoći vrača; ako se prvome šamanu ne posreći izagnati duhove, idete drugome. Ako tome drugome više vjerujete, mogućnosti da vas izliječi bitno su veće. Vaše povjerenje dio je postupaka koje obavlja šaman dok iz vas istjeruje duhove.

U demokraciji je tako da glasačice i glasači svojim povjerenjem najprije i unaprijed povjere mandat izabranom ili izabranoj, na osnovi kojega će potom izvršavati svoje operacije. U nekim radnjama koje zahtijevaju opću "mobilizaciju" (odricanje i sl.), povjerenje je doduše stvarno dio političarevih postupaka. Ali za razliku od magije ti postupci nemaju alternative.

U suprotnosti s općim uvjerenjem u demokraciji ne možemo ići k drugom šamanu kao kod magije. Ako političar ne uspije ukloniti nezaposlenost, najprije će pokušati uključiti magijske mehanizme povjerenja — koji će biti dio njegove operacije "neuklanjanja" nezaposlenosti; ako mu se čaranje ne posreći, glasačice i glasači moraju svejedno čekati do sljedećih izbora da potraže novoga vrača.

U magiji je isti problem moguće riješiti s drugim šamanom, a možda i drugom tehnikom; u demokraciji to nije moguće, jer problem kod drugog političara nije više isti: poslije četiri godine jedne "tehnike" moguća "nova tehnika" više ne poseže za istim problemom. Zato u politici nikada nije moguće stvarno prosuditi bi li opozicija bolje uredila neko pitanje. U predizbornoj kampanji vlada će uvjeravati

glasačice i glasače da nije moguće vladati bolje, opozicija će se busati u prsa da bi oni bili bolji i da će i biti bolji: ali to je takmičenje u retoričkoj uvjerljivosti, "objektivnoga" mjerila nema, zato što u svakom pojedinačnom trenutku demokracije *nema nijedne alternative*. Položaj u kojem su pojedinačni političar ili političarka povukli pojedini potez, više se nikada ne ponavlja.

Ako imate neku slabost ili vas zadirkuje kakav gnom, položaj je od šamana do šamana isti — i najbolji je onaj koji vas izliječi. No kad je Ciceron dao pobiti sudionike Katilinine urote, ne dopustivši im da ostvare pravo priziva na narod, možemo samo reći da je Ciceron prekršio pravilo — ne možemo prosuditi je li opasnost za Republiku bila tolika da je za protupravni postupak moguće naći barem opravdanje, ako ga već nije moguće opravdati. Nikada naime nećemo znati što bi se dogodilo da su urotnici mogli upotrijebiti svoje pravo.

Mjera "iracionalnosti" je zato u demokraciji mnogo veća no u magiji. Dok vraču pacijent s povjerenjem pomaže da uspješno vrata, političar retroaktivno uvjerava glasača i glasačicu, čije povjerenje je već potrošeno, da je njegova politika uspješna. Dok je uspješnost magičnog postupka ovisna o tome da li ljudi vjeruju da će postupak *biti* uspješan, uspjeh je političarevih poteza, kao i uvjerenje dovoljnoga broja glasačica i glasača, da su ti potezi *bili* uspješni. Kod političke prosudbe mistifikacija je čak veća, pa retrospektivnost prosudbe pobuđuje lažan dojam da je prosudba "objektivna" i da se temelji na "djelima". No, to je samo iluzija, a prosudba nema ni alternative niti mjerila po kojima bi sudila.

Zato se, primjerice, može dogoditi da ljudi misle da im ide lošije no prijašnjih godina, ali da istodobno pozitivno ocjenjuju trenutačnu vladu. Prvo mišljenje proizlazi iz računa — drugo iz vjerovanja. Vrijedi i obrnuto, naime da stvarni uspjesi u politici ne pomažu dovoljno, ako ljudi pri tome ne vjeruju da je politika "uspješna". Prema tome, element vjere prevladava u politici čak i u "normalnim" prilikama, a

kamoli u prilikama kada značajan udio glasačica i glasača prestaje vjerovati u "politiku uopće".

Još je značajnije da odnosi između vjerovanja i prakse u demokratskoj politici u mnogo većoj mjeri nego u magiji omogućavaju *heteronomnu motivaciju vjerovanja*. U magiji vrač i pacijent sudjeluju: pacijent doprinosi vjeru u magiju i povjerenje u šamana, šaman dijagnozu i terapiju. Povrh toga, već je i problem koji rješava šaman *formuliran tako da uključuje i vjeru u magiju i dostupnost magijskoj operaciji*: ako me opsjedaju duhovi ili mi u kuću dolazi duša neutješnog pretka, problem je već po prirodi takav da ga može riješiti samo vradžbina. Vjernička i praktična razina u magiji su sukladne i homogene. Sve dok postoji *razlika u biti* između sladunjavosti kojom političar slavi "Europu" i, s druge strane, njegove sposobnosti da zaustavi navalu priljave industrije i iskoristavanje ovdašnje jeftine radne snage, između srditosti kojom proklinje istočnjačko divljaštvo i predanost južnih susjeda i sposobnosti da zaustavi horde kamiona na auto-cestama i poplavu proizvoda loše kvalitete na domaćim tržištima, opstaje *preskok i nema ni logične ni praktične veze* između uvjerljivosti i koncepcija koje prodaje na jednoj strani te sposobnosti da te zamisli ostvari; razlika je u samoj prirodi i nema nikakve harmonije unaprijed.

ŠTO JE KUĆNI TULUM SPRAM UVOĐENJA KAPITALIZMA!

Uostalom taj diskontinuitet između vjerovanja i prakse možemo opaziti još neposrednije. Ljudi su ogorčeni malim prijevarama i tulumima korumpiranih ministara, no istovremeno se vesele obnovi kapitalizma koja je tulum svjetskopovijesnih razmjera i sistem koji se temelji na prijevari. Ne pitaju se što je nekoliko desetaka tisuća maraka teška ministarska korupcija naspram milijuna maraka denacionalizacije i privatizacije.

Usporedba s magijom, gdje je vjera moment u praktičnoj dimenziji, pokazala je da je u demokraciji između vjerovanja i prakse praznina, i da je vjera *heteronomna* s obzirom na svako pojedinačno političko djelovanje. Dok se magija

temelji na općoj vjeri u instituciju i na ograničenom skepticizmu spram pojedinačnih djelovanja i djelatnika, demokracija se osniva na heteronomnoj vjeri u političke djelatnike i retroaktivno iskonstruiranoj nekritičnosti spram njihova djelovanja. Demokracija, barem u svojoj buržoasko-demokratskoj varijanti, nosi već u sebi crva svoje propasti. Proturječje između općeg prosvjetiteljskog uređenja demokracije i pojedinačnih vjerovanja koja je pokreću može možda ublažiti *uvjetna vjera* koja bi poduprla instituciju demokracije "uopće". Tu rezerviranu, ograničenu vjeru izražava diktum koji se pripisuje **Churchillu**: "Demokracija je loš sistem, ali za sada najbolji od poznatih". U suprotnosti spram magije, koja se temelji na ograničenom skepticizmu, demokracija se onda održava pomoću ograničene vjere.

Ako je tome tako, onda moramo reći da je *demokracija vrлина, a ne stanje*. S **Hipollytom Taineom** mogli bi još reći da je *demokracija opće stanje duha i ćudoreda* kojemu ustav i zakoni pomažu, ali ga ne mogu sami uspostaviti. No, maloprije smo napisali da je *psihologizacija politike prvi korak u fašizam*.

NIJE DOVOLJNO RASPRAVLJATI SAMO U OKVIRU IDEOLOGIJE

Očito moramo na ovom mjestu proširiti okvir raspravljanja. U okviru dosadašnje problematike došli smo naime samo do sumnjive slutnje da je demokracija tek predvorje fašizma i da se sva demokratska bitka sastoji u tome da sprečava taj posljednji korak. Demokracija je ipak samo mnoštvo pravnih i političkih naprava koje djeluju u okviru šireg političkoga konteksta. Taj kontekst je u najopćenitijim crtama kapitalistički sistem, to znači *sistem kapitalističkog iskorištavanja*. Kad god se odnosi iskorištavanja zaoštre, demokracija je u opasnosti. Opći sustav kapitalističkog iskorištavanja može doći u krizu iz različitih uzroka. Uzroci su uvijek "strukturni", tj. stanja u kojima sistem više ne može djelovati, ako ne izvrši bitne strukturne promjene. U političkim i "životnim" odnosima te se strukturne krize pokazuju u pritiscima odozdo, što znači u borbama

iskorištavanih; ili u pritiscima odozgo, tj. u nastojanjima eksploatatora da održe eksploatatorske odnose. Obično se jedni i drugi "pritisci" događaju istovremeno jer jedni druge potiču. To su mislioci 19. st., a među njima i **Karl Marx**, zgusnuli u obrazac da klasna društva na kraju održava klasna borba.

Stvarna zaoštavanje klasne borbe vode ili *u državu izvanrednog stanja* izrabljivačkih klasa (od thacherističkih metoda razbijanja sindikalnog pokreta, do autoritarizma Pinochetova tipa), ili do države izvanrednog stanja *u ime izrabljenih klasa* (razne vrste "realnih socijalizama"). Jedini primjeri uspješnog rješavanja krize kapitalizma u okviru kapitalizma, a da pri tome nije uništena i demokracija, bili su dvovrsni: umjereno paternalističke politike gaullističke vrste i neke socijaldemokratske politike "države blagostanja". A te politike zahtijevaju dvije stvari: *suradnju između društveno i ekonomski suprotstavljenih klasa i redistribuciju* proizvedenoga bogatstva. Prvi uvjet je politički, pogađa dakle opće stanje duha i ćudoreda u razvijenoj demokraciji. Drugi uvjet je ekonomski, a njegovo ispunjenje ovisi o tome koliko je nacionalno gospodarstvo uspješno u međunarodnim ili čak svjetskim relacijama. Taj drugi uvjet u odnosima kapitalizma kao svjetskog sistema naprosto znači da je razvijena kapitalistička "država blagostanja" ovisna o tome *koliko je njeno nacionalno gospodarstvo sposobno prigrabiti od svjetskog iskorištavanja takozvanog "trećeg svijeta"*. Ovdje možemo zanemariti doduše značajne suprotne pokušaje da se "državu blagostanja" utemelji na *zadržavanju* nacionalnoga bogatstva unutar državnih granica; te strategije zahtijevaju gospodarski izolacionizam i nedemokratski politički sistem — kao npr. staljinistički projekt "socijalizma u jednoj državi" ili maoistički sistem "oslanjanja na vlastite snage".

Radije pogledajmo kolike su u sadašnjem našem položaju mogućnosti da se ostvare uvjeti kojima je moguće rješavati krizu kapitalizma, a da pri tome ne napustimo demokraciju. U *političkim relacijama* naš je položaj takav da obnovu

kapitalizma predvodi nelagodna koalicija novih, starih i prastarih eksploatatorskih skupina (ovdje ćemo izbjeći izraz "klasa", da ne bi otvorili tu inače potrebnu diskusiju). Iskorištavane klase, oni koji proizvode bogatstvo, nisu samo izvan vodeće koalicije, nego su uopće izvan političkog polja — ni partner ni protivnik, oni su bez političkog zastupnika. Vjerojatno je u tome sadržan neposredni razlog za moć koju imaju u velikom dijelu nekadašnjeg realnog socijalizma takozvani "reformirani komunisti". Preživljavanje demokracije između neoliberalne restauracije na Istoku tako je, paradoksalno, u velikoj mjeri ovisno o tome hoće li proletarizirane mase prepoznati svojega zastupnika u reformiranim komunistima ili u fašizmu. Što se tiče ovdašnjih prilika, upravo to je glavna politička dilema ovog trenutka (1994. op. pr.) i upravo oko toga vodi se najzagriženija borba koja je u velikoj mjeri prikrivena, cenzurirana, "potisnuta" u freudovskom smislu izraza.

Očuvanje demokracije ovisi o dva velika ideološka privida: od masovne fascinacije kapitalizmom i od nadanja iskorištavanja da će reformirani komunisti primijeniti svoja znana egalitarska i redistribucionistička načela. Ta nada u velikoj je mjeri isprazna: reformirani komunisti, kao primjerice u Poljskoj, često sprovode čak neoliberalniju politiku od deklariranih liberala. Njihov jedini adut je sjećanje na socijalnu sigurnost koju su provodili za svoje komunističke vladavine, te moralna poza. U suprotnosti spram svojih nekadašnjih kolega, koji su sada u drugim strankama, oni barem naoko nisu okrenuli kaput kako vjeter puše. Oba aduta vjerojatno su kratkotrajna. Iako, dakle, reformirani komunisti, više pomoću privida nego zbog stvarne politike, za sada jamče barem mir među antagonističkim klasama, nema uvjeta za pravo sudjelovanje među suprotstavljenim klasama.

Položaj je vrlo sličan i za doduše mnogo malobrojniju skupinu slobodomislećih intelektualaca koji, suprotno inteligenciji iz etablirane kulture, tj. u suprotnosti spram kulturne birokracije, nisu zapali u fašizaciju. Njihov odnos prema

liberalnim strankama bio je sličan odnosu "radničkih masa" prema reformiranim komunistima. I taj se odnos zasniva na prividu, na očekivanjima da će liberalne stranke razbiti monopol jalove etablirane kulture i nacionalnih kulturnih aparata te uvesti načela kvalitete i kulturne produktivnosti. Ovdašnja vlada, koju su vodile liberalne stranke, ta je nadanja okrutno i cinično izdala. Prevlast nekadašnjih komunističkih aparatčika i njihovih šegрта u sadašnjim liberalnim strankama, zajedno s ciničnim iskorištavanjem privilegija vlasti, korupcijom i sl. uspješno ruši i te zasljepljenosti. Te kulturne grupacije doduše nisu masovne, no ipak značajno sudjeluju u stvaranju ideološkog ozračja. Njihovo "razočaranje" može biti značajno: do sada se naime te kulturnjačke i intelektualne skupine nisu postavile protiv fašizma, nego su, upravo suprotno, u skladu sa svojom ideologijom "apolitičnosti" često sudjelovale s nosiocima fašizacije. S obzirom na njihov čudoredni kodeks karijerizma, ta apolitičnost može biti opasna, jer položaje moći u kulturnim aparatima zaposjedaju upravo te skupine koje se u posljednje vrijeme uspješno fašiziraju.

U *političkoj sferi* uvjeti za "klasni mir" su zato izrazito ideološki, možda i samo kratkotrajni. Uvjeta za pravu *klasnu suradnju* zapravo nema.

U *ekonomskoj sferi* sadašnje elite sve polažu na to da se uguraju u eksploatatorsko središte svjetskoga kapitalističkog sistema. To je racionalna jezgra sveg ritualnog govora o "Europi". Pri tome je položaj Evrope među sistemskim središtima problematičan. Izgleda jako problematičnim ako je smještanje na periferiju perifernog centra jedina strategija svih političkih sila. Još je riskantnije ako je to jedini smjer razmišljanja koje dopušta "javno mnijenje". I krajnje riskantno je ako pod cenzurom nisu samo alternativna razmišljanja, već i onaj dio javnog mnijenja koji nadziru velike političke formacije i koji cenzurira svako razmišljanje u svjetsko-povijesnim relacijama.

Prijelaz ili "tranzicija" već su sami po sebi krizno događanje. Krizu dodatno produbljuje *jako deformirana percepcija*

postkomunističkih društava o tom događanju. Ironično je da su upravo te ideološke utvare važan čimbenik koji ta društva štiti pred fašizacijom. Postkomunistička društva *misle da se uključuju u svjetski sistem neo-liberalnog kapitalizma*. Bliže istini bila bi možda intuicija da se taj sistem upravo srušio. Srušio se barem onaj sistem koji su sačinjavala središta razvijenog kapitalizma, podređena regija "realnih socijalizama" sa središtem u Sovjetskom Savezu i izrabljivani svijet. Predodžba o "uključivanju" ne vidi proturječja među središtima, a potpuno je *slijepa za konstitutivni antagonizam između centra i periferije, između izrabljivačkog i izrabljivanog dijela svijeta*.

Pri tome je budućnost demokracije, barem kod nas a možda i u velikom dijelu nekadašnjeg "Istoka", sve više ovisna od te utvare o "uključivanju". U situaciji kad nema gospodarskih uvjeta za redistribucionizam države blagostanja, kad se ruše veliki sistemi "socijalne pravde" i kad nema političkih uvjeta za suradnju među inače suprotstavljenim klasama, sudbina je demokratskih institucija sve više ovisna o vjeri da demokracija "vodi u Europu". S obzirom na to koliko je taj mit nebulozan, on se još i dobro drži. Ali ubuduće moramo uzeti u obzir dvije stvari:

1. "Uključivanje u Europu" postalo je *prazan obrazac* koji je moguće upotrebljavati u bilo kojem političkom diskursu. S tim da je pozivanje na čarobnu evropsku formulu postalo ulaznica u javnu diskusiju, inflacijski mehanizam postao je dio samog obrasca. U najboljem slučaju "Europa" postaje fraza nove opće hipokrizije; u najgorem, bit će odskočna daska za novo masovno razočaranje i s njime povezane populističke pobune.
2. *Mit o Evropi nije nužno demokratska ideologija*. Kod nas su vrlo djelatni njegovi rasistički elementi. Još opasnije je da vladajuće politike zlorabe evropski rasizam pri manipuliranju javnim mnijenjem spram prognanika i prognanica iz Bosne i Hercegovine, za potpirivanje negativnoga odnosa spram nekadašnjih sudržavljanke i sudržavljanca i za opravdanje raznih problematičnih mjera, kao što je zatvaranje

granica, ograničavanje slobodnog protoka informacija i ljudi i sl.

Ako demokracija i ovisi o nekakvom političkom snobizmu, koji je povrh toga kao svaki snobizam obilježen rasizmom, "uvjetna vjera" demokratske javnosti još je vrlo daleko.

POLITIKA "IZ PRIKRAJKA" I KULTURNA HEGEMONIJA

Ako uvjetnu vjeru istisne bezuvjetna nevjera, stvari mogu postati dramatične. Vidjeli smo da je u demokraciji vjera obično heteronomna s obzirom na ono što omogućuje: vjera vrijedi političaru ili političarki jer im omogućuje djelovanje. Ako tu heteronomnost ne ublažava "skeptično povjerenje" u blagotvornost demokratskih mehanizama, politički se život, kao što smo vidjeli, može izroditi u konfesionalno suočenje i u sukob "na nož".

Na što se može osloniti vjera kod onih koji su izgubili "vjeru u demokraciju"? Budući da antidemokratski populizmi *psihologiziraju politiku* mogli bi pomisliti da se ideološki moment vjerovanja u tim položajima nadograđuje na mehanizme masovne psihologije. Takav je odgovor brojnih teorija o fašizmu. Bez obzira na posebnu problematiku klasičnog fašizma i bez obzira na pitanja koja se postavljaju pri klasičnim "psihološkim" teorijama fašizma, možemo reći da je puko psihološko objašnjenje za naš problem nedostatno. Dosadašnji pokušaji da se fašizam zasnuje samo na masovnoj psihologiji i na identifikaciji s vodom kod nas nisu uspjeli. Da se masovna psihologija razvije u pravi fašistički pokret, za to treba još neki dodatni element. Što bi mogla biti ta karika koja nedostaje?

Umetnuta karika mora izgledati "nepolitična", jer cjelokupna formacija proizlazi iz "razočaranja politikom". To znači da ta karika mora izražavati "iskustvo zajednice" na razini na kojoj vrijedi nekakav povijesni konsenzus. Upravo takav "konsenzus" pobuđuje učinak ideološke neutralnosti i nepolitičnosti. Nadalje, ta karika mora biti "univerzalna", u tom smislu da dospijeva do svakog člana, svake članice zajednice. Drugim riječima: mora biti svakome na

raspolaganju, takoreći neposredno dostupna. Ukratko, ta umetnuta karika mora biti neka osnovna ustanova zajednice — toliko osnovna da je u svakodnevnom iskustvu više ne opažamo.

Iz tih uvjeta proizlazi da jednoga kandidata za nedostajuću međukariku fašizacije već imamo. To je "pohranjeni jezik" školske književnosti. Taj je jezik neosporno društvena institucija u osnovnom značenju, jedva je uočljiva i njenog djelovanja mnogi nisu svjesni. Školska književnost je svakome na raspolaganju, njena se struktura oblikuje u osnovnoj školi, tj. na razini općeg i obaveznog školovanja. Najzad, govor školske književne ustanove je "nepolitički", upravo ukoliko je, kako smo već utvrdili, prazan jezik-u-pohrani.

Da školska književnost, čije je značenje za opću pismenost i intelektualni standard izvan sumnje, pomaže fašizaciji, zapravo je šokantna konstatacija. A ništa manje šokantno nije promatrati kako se mehanizmi školske književnosti i njeni zastupnici pred našim očima preobražavaju u činioce fašizacije. Svakako moramo točnije odrediti ovu tvrdnju, iako time nije rečeno da će je ta određenja i ublažiti.

S jedne strane, školska književnost sama po sebi nije fašistoidna. Normativna je, možda autoritarna, svakako nameće neku određenu disciplinu, sadrži elemente populizma i primitivizma, ali na kraju krajeva te i slične konstatacije vrijede za školski aparat uopće. "Fašistogena" može postati samo u nekom određenom spoju, u povezanosti s dovoljno širokim populističkim desnim političkim ekstremizmom.

S druge strane, školska književnost i u tom posebnom spoju nije fašistogena, ako tako možemo reći, zbog sebe same. Poznat je udio koji je imala upravo školska književnost u antifašističkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi. Slika partizana koji umire s Prešernovim *Poezijama* na grudima, možda je mitološka, ali upravo onoliko koliko je mitološka ona odgovarajuće zgušnjava tu unutrašnju vezu između općeg školskog čitalačkog obrazovanja i borbe protiv fašizma. Simptomatično je da su izvan Osvobodilne fronte

ostale samo rijetke kulturno značajne osobe; još manje je bilo na strani fašizma književnika i književnica koji bi bili kandidati za književni kanon. I tih nekoliko koji odgovaraju tom određenju, vjerojatno zaslužuje današnju pozornost više zbog svoje iznimnosti, nego radi književne "vrijednosti". Pitanje je bi li recimo Balantić danas kotirao u književnom kanonu da je simpatizirao s OF. Dakle, fašiziranje mehanizama koji predstavljaju i obnavljaju kanonsku školsku književnost, osebnost je naše suvremenosti, tako neočekivana i tako duboka kulturna tragedija da je stvarno začuđujuće kako do sada nije privuklo veću pozornost.

Pokušajmo najprije utvrditi koje od stalnijih značajki školske književnosti su takve da bi u posebnim povijesnim okolnostima mogle doprinijeti "fašistogenom spoju".

Prva karakteristika je da je školska beletristika doduše pisana riječ, ali je svejedno govor koji se još nije sasvim emancipirao od usmenosti. Na početku ovoga teksta utvrdili smo da je školska književnost po statusu *medugovor*.

Druga karakteristika je da školska beletristika pripada *polju estetskoga*. Autonomiju estetskoga, koju je konačno provela Moderna, obično interpretiraju kao "progresivni moment" u ideološkoj povijesti evropske civilizacije. Ipak je pitanje, ne bi li u autonomiji umjetnosti i posebno književnosti bilo točnije vidjeti rezidualni moment u evropskoj ideološkoj povijesti, takoreći antropološki "preostatak"? Pri tome nailazimo na jedno od značajnih proturječja u razvoju kapitalizma. Razvojem kapitalističke robne proizvodnje u nekom trenutku postaje "nužno" da se estetska sfera autonomizira. Strukturna istina autonomističkih ideologija umjetnosti u tome je da umjetnički proizvodi razvojem tržišnih odnosa postaju roba kao svaka druga roba. "Estetska vrijednost" koja preseže vrijednost upotrebljenog materijala i "društveno potrebnoga" uloženog rada, veže se na umjetnikov zanatski način produkcije, koji je u kapitalizmu i tako anakronizam. Ali puno značajniji "anakronizam" je estetska ideologija, koja se pleće oko tržišne proze.

Benjaminova teza da je fašizam estetizacija politike, našim razmišljanjima dobiva neočekivane razmjere.

Objekt karakteristike — usmeno-pismeni međuprostor i estetska priroda školske književnosti — križaju se u *strukturi vjerovanja* na kojoj se zasniva estetska ideologija naše civilizacije. Ta struktura vjerovanja od iznimnog je značenja zato što školska književnost nije samo tržišna roba, već je i institucija; u društvima koja se uspostavljaju kao nacionalna društva, to je zacijelo jedna od osnovnih institucija. U svojem “estetskom” razdoblju književna se institucija temelji na komercijalnoj ideologiji umjetničkog tržišta, ali u nacionalnim društvima ona djeluje na nekom drugom području koje je “izuzeto” iz tržišta — na području nacionalne kulture i nacionalne države. Ernest Gellner postavio je doduše unekoliko površnu tezu da se nacionalna država zasniva na nacionalističkom zahtjevu “Jedna kultura — jedna država; jedna država — jedna kultura”. Kad znamo koliko nacionalna država treba standardizirani jezik i školski aparat s podučavanjem jezika i književnosti u središtu, očito je koliki je državotvorni značaj školske književnosti. Očito je, također, da je školska književnost glavno oruđe kulturne hegemonije bez koje država, koja po svojoj logici teži kulturnom pojednostavljenju, kulturnoj “unifikaciji”, ne može preživjeti.

Kakva je dakle *struktura vjerovanja u estetskoj ideologiji*? U estetskim sudovima kritični smo spram svake pojedine umjetnine i spram svakog pojedinačnog umjetnika. Ta vrsta sudjenja temelji se na uvjerenju da umjetnost postoji i da je ono što iz uratka čini umjetninu nekako dostupno svakome potrošaču umjetnosti. Kritičnost spram pojedinih umjetnina, spram umjetnosti “pojedinačno”, osniva se dakle na vjeri u umjetnost “uopće”. U odnosu spram umjetnina prakticiramo *ograničeni skepticizam*. Institucija umjetnosti u suvremenoj evropskoj civilizaciji temelji se dakle na istoj strukturi vjerovanja kao institucija magije u civilizacijama koje prakticiraju magiju.

Ograničeni skepticizam je po Jacku Goodyju ideološka

usmjerenost karakteristična za nepismena, usmena društva. Tako smo došli do paradoksa da onaj dio pismenosti koji u našoj kulturi vrijedi za “umjetničko pisanje”, pretpostavlja strukturu vjerovanja koja inače obilježava usmene kontekste.

Struktura vjerovanja koja vrijedi na području lijepe književnosti ne oslanja se na to da je “književnost”, dakle pismeni uradak, već proizlazi iz toga da je “lijepa”, tj. estetski fenomen. Kako se buržoaski odnos spram umjetnosti zasniva na anakronizmu njezina načina proizvodnje, tako se i građanska estetska ideologija strukturira prema arhaičnom obrascu magijskog vjerovanja.

Kod te vrste literature estetika pokreće paradoks. Upravo ta temeljna ambivalentnost književnosti pod hegemonijom estetske ideologije s jedne strane omogućava literaturi kao umjetničkom obliku da je ni jedna ideologija u tom ideološkom obzorju ne može okupirati do kraja, i s druge strane, omogućava da literatura postane jednim od stupova najznačajnijeg ideološkog aparata nacionalne države, tj. škole. Proturječnost između usmene strukture vjerovanja i pismene prakse proizvodnje i upotrebe djeluje cijelo vrijeme — i tjera literarni stroj kroz razne estetske formacije. Tako romantizam s jedne strane razvija (pismeni) individualizam i asocijalnost, s druge strane gaji nostalgiju spram (usmene) narodne kulture; neoromantizam se bavi zvučnom slikom riječi i do krajnosti razvija bohemsku pozu; avangardisti se upuštaju u tipografske ekstravagancije i ujedno sanjaju o novoj revolucionarnoj zajednici. Upravo zbog unutarnjeg proturječja literatura može “disati” pod moćnim pritiscima kapitala, države i škole i upravo zato ona je i u svojoj institucionaliziranoj, kanoniziranoj, školskoj varijanti oruđe gospodstva kojega se u suvremenosti nije odrekla još ni jedna vladajuća klasa.

Zašto su, dakle, mehanizmi školske literature danas oslonac fašizmu?

KNJIŽEVNOST I FAŠIZAM DANAS

Ponovimo da nije sva i svaka literatura oslonac fašizmu: fašistogena može biti "školska književnost", tj. *literatura institucionalizirana na poseban način*. To znači da fašistogeni učinci dolaze iz *najtvrdog materijalnog postojanja usmene ideologije na pismenom području*. Očito je kakav strateški značaj ima taj utvrđeni položaj usmenosti u polju pismenosti za razna mračnijaštva, autoritarizme, antiintelektualizme i primitivizme. U sadašnjim okolnostima dakle — za fašizam.

Nadalje, školska književnost nije oslonac fašizmu sama po sebi, već samo u posebnom povijesnom položaju. Taj položaj smo odredili njegovom strukturom vjerovanja: to je položaj *kada velike mase više ne vjeruju u politiku uopće, a spremne su vjerovati nekim političarima pojedinačno*.

Školska književnost je *institucionalizacija strukture vjerovanja koja je zrcalni odraz ideologije "razočaranja demokracijom"*. Kao institucija ona pripravlja "vjeru uopće" i omogućava "kritičnost u pojedinačnom".

Ako dakle taj vjernički mehanizam podupre nekog pojedinog političara, *on mu pribavlja najmoćnije heteronomno vjerničko utemeljenje koje je u našoj kulturi uopće moguće*.

Tamo gdje pojedini političar, kojemu su ljudi spremni povjerovati, treba izvanpolitičko uporište za to povjerenje, školska mu književnost priskrbljuje opće vjerničko uporište, koje je povrh toga još elitno nepolitično, jer je "literarno", tj. umjetničko, dakle "nadideološko". Logika vjerničke radnje djeluje pomoću alibija: u polje gdje vlada opće razočaranje i gdje se osjeća potreba za zasnivanjem pojedinačnog povjerenja, estetska ideologija školske književnosti doprinosi zasnivanju uopće, dok je kritičnost u posebnom već "potrošena". Svi su mogući predmeti povjerenja već odbačeni, osim jednoga. Ili, ako pogledamo s druge strane, pojedinačni predmet povjerenja dobiva opće vjerničko uporište u polju za koje je karakteristična upravo odsutnost opće vjere. Ideološki mehanizam je moćan, moćni mogu biti i učinci.

A učinci su doista moćni jer je "institucionalna" potpora mehanizama školske književnosti *nepolitička*: utoliko što "pohranjeni jezik" školske književnosti *omogućava uspostavu svemira jezika*; utoliko on djeluje kao "neutalna pozadina" za svako moguće političko suočavanje. Njegova potpora tako omogućava *trenutnu hegemoniju* političkom diskursu koji podupire, te tome diskursu dodjeljuje vrijednost *podloge* na kojoj se odvijaju moguća suočenja. A politička suočenja potom izgledaju *drugorazredno* s obzirom na "opću podlogu". U moralističkom ozračju razočaranja "politikom" sve je već pripravljeno za taj učinak: razočarani i razočarane baš *zele* da se pojavi diskurs koji bi bio "iznad" ništetnosti svakodnevnog politikanstva. To da li će se neki diskurs stvarno "uzdignuti iznad" drugih, ne ovisi naravno ni od osobina toga diskursa ni od moguće moralne superiornosti njegovih govornika: učinak je strukturan, određeni politički govor "uzdiže" vanjska podrška institucionalizirane školske književnosti. Takav politički diskurs ili politička pozicija imaju potom sve mogućnosti da budu prihvaćene kao *nadpolitičke*.

Promociji politike koju mehanizmi školske književnosti uzdižu u "nadpolitiku", doprinosi i nezgoda konkurentskih politika, od kojih je zaštićena samo ako *prisvoji podlogu svekolikog političkog i čak javnog dijaloga*. Naposljetku, simptomatično je s koliko teškoće je iz vlade odstranjen trenutno najugledniji predstavnik ovdašnje fašistoidne politike: povod je bio smiješno mali u usporedbi s globalnim odlukama o kojima se radilo. I upravo ta "neznatnost povoda" bila je najznačajniji argument privrženika fašizacije. Već na tom stupnju, kada još nije bilo moguće reći da je fašizacija jako uznapredovala, logika obračuna bila je paklenska: s fašistoidnom politikom nije se bilo moguće sukobiti frontalno, potreban je bio izvanjski povod. A upravo jer je povod bio "izvanjski", uklanjanje predstavnika fašistoidne politike nije moglo biti konfrontacija s njegovom politikom. Budući da nije došlo do konfrontacije, uklanjanje nije imalo pravog učinka: isključeni predstavnik ostao je u očima najvećeg dijela

javnosti "moralnim pobjednikom". Ako je politički poraz nepolitička ili čak "nadpolitička" pobjeda, možemo zaključiti da fašistoidna politika ima stvarne mogućnosti za ideološku hegemoniju

Parlamentarna diskusija uopće nije odgovarajući okvir u kojemu bi mogli zaustaviti fašizam. Demokratska procedura tiče se konkretnih, točno određenih pitanja, koja se ne mogu mjeriti s povijesnim, epohalnim, sudbinskim i sl. temama s kakvima operira fašizam. Fašistoidnom govoru njegova grandomanija priskrbljuje značajnu imunost od demokratskih diskursa: spram historijske geste fašizma demokratska diskusija je sitničava, filistarska, cjepidlačka.

Fašizam treba zaustaviti pred parlamentom — ta on svoje pohode i planira izvan parlamenta. Ali i tu, u prostoru "javnosti", posao je, tako se barem čini, izuzetno težak. Ako naime javno ozračje nije uskladen tako da smjesta "detektira" fašistoidne izjave, da ih pojedinačno odbija i uopće *prepoznaje*, fašizam može već samo gomilanjem svojih parada diktirati javno ozračje. Kao što, recimo, ljubljanska televizija u pet minuta svoga programa učini više štete no što su je svi demokratski duhovi u Sloveniji sposobni popraviti u pet godina, tako i hrpica udarnih i dobro usmjerenih fašistoidnih izjava može zatrovati ozračje tako da ga niti sve demokratske stranke neće moći deratizirati u vrijeme jednog svojeg mandata.

Do sada smo se klonili primjera da ne bi nekoga nepotrebno povrijedili. Ali ovdje ćemo svejedno navesti jedan da zorno prikazemo što mislimo s gomilanjem nedemokratskog "ozračja".

Najugledniji predstavnik fašistoidne politike nedavno je optužio vladu da strancima dopušta da se slobodno kreću po državi. Prijekor je zanimljiv, jer bi se sadašnjoj vladi baš o toj temi moglo zamjeriti bilo što s druge strane: naime onemogućavanja slobodnog protoka ljudi i ideja. Pomenuta izjava djeluje tako da već svojom golom egzistencijom dokazuje *da je takvo što uopće moguće prigovoriti*. Ona djeluje dakle na razini *pretpostavki*, na razini straha od stranaca i samora-

zumljivosti da strancima treba ograničiti kretanje. Ona djeluje i time da je na nju vrlo teško odgovoriti. Ako bi vlada odgovorila da je prognanicama i prognanicima iz Bosne i Hercegovine kretanje u načelu ograničeno, da se doduše to posvuda ne izvršava, ali da će se već pobrinuti itd. i sl., tad bi takvim odgovorom bile prihvaćene upravo fašistoidne pretpostavke prijekora. Ako bi vlada odgovorila da je kretanje za sve i posvuda slobodno, moguće bi je bilo loviti u stilu "što s trgovcima oružjem, švercerima, diverzantima", i opet bi postavke bile potvrđene. Vlada bi se mogla upustiti u traktat o helsinškoj povelji, o ljudskim pravima, o iznimnosti njihovog ograničenja itd. i uhvatila bi se u zamku nesklada između svoga pravnog cjepidlačenja i junačke poze branitelja domovine.

FASCINACIJA I DISIDENTSTVO

Preostaje još pitanje zašto bi aparati školske književnosti podržavali upravo ekstremnu, autoritarnu, moralističku, populističku politiku i njene predstavnike? Pitanje je utoliko teže što je dobar dio javnog mnijenja uvjeren da je školska književnost imala velike zasluge u borbama za demokraciju, da su njeni aparati, njeni zastupnici "za nas izborili ljudska prava, demokraciju" i sl. Popularno mnijenje ima uporište u stvarnom proturječju da sadašnju "bitku za fašizam" legitimiraju frazama o slobodi, pravednosti i pravdama, poštenosti itd.

Odgovor bi mogli tražiti u psihologističkom smjeru i misliti da književne aparate sada vode ljudi koji ne razlikuju autoritarnost od pravednosti, koji misle da slobodu treba uvesti silom itd. Tada bi morali postaviti pitanje zašto se te vrste psihološke samorazumljivosti zgušnjavaju upravo u književnim aparatima. Mogli bi pokušati odgovoriti i unekoliko shizofreno. Tada bi rekli: istina je da su im usta puna velikih riječi, no pogledajmo radije što rade. A potom bi morali postaviti pitanje kako je moguće opravdati takvo djelovanje upravo tom frazeologijom i pogotovo, kako je moguće da mistifikacija uspijeva? Odgovor bi mogli

potražiti i u materijalističkom promišljanju: književni proizvođači se u malim nacionalnim državama s tržišnim gospodarstvom fašiziraju zato jer je tržište za njihovu robu premaleno pa se za svoj udio moraju izboriti vantržišnim načinima. Prije ih je izdržavala komunistička država zbog svog intelektualizma, sada ih pak izdržava fašistička država zbog svog antiintelektualizma. To rješenje vodi dvama daljnjim pitanjima: s obzirom na ulogu koju su književni producenti imali pri uspostavljanju nacionalnih država, dakle pri razbijanju svojega potencijalnog višejezičnog tržišta, moramo se upitati kako to da ih, freudovski rečeno, njihova želja vodi u suprotnost s njihovim vlastitim interesima. I drugo, pomoću kakvih ideoloških mehanizama su se davali izdržavati od komunističke države — i na osnovi kakvih mehanizama se nadaju profitirati od fašističke države?

U svakom slučaju nameće nam se dakle ideološka problematika.

Ali u spontanoj ideologiji književnoga aparata naći ćemo malo toga što bi moglo pojasniti fašistoidni izbor u politici i fašistogene učinke u društvu. Naći ćemo nacional-šovinizam, no to je ionako vladajuća ideologija vremena; naći ćemo "diferencirani rasizam", ali ni to opet nije ništa specifično, kao što ni militantni antikomunizam nije nikakva posebnost. Sva ta svojstva mogla bi voditi i drugim, manje "radikalnim" simpatijama i izborima u politici.

No možda moramo obratiti pozornost na "stil", na oblik, a ne na sadržaje. Na toj razini bode oči *ritualizirana priroda govorenja i pisanja* spontane ideologije književnih aparata. Na deklamativnost i recitativnost te ideologije već smo prije upozorili. Tada smo mislili da ta ideologija djeluje *isključivo na performativnoj razini* i da je njen glavni učinak određenje položaja govornika. Jednostavno rečeno, mislili smo da recitativnim stilom, koji reciklira "opća mjesta" i opće fraze, književni establishment promovira samoga sebe i svoje predstavnike u mjesto općeg konsenzusa, da si dakle "zida politički položaj". Ali ta nekadašnja analiza obuhvatila je samo polovicu stvari. Nije naime pojasnila uz kakve uvjete

ritualizirano izjavljivanje može postići takve učinke.

Uvjet je moguće odrediti tautološki: ritualizirana recitacija može postići učinke samo u okolnostima kada je ritualizacijom odnosa, tj. *magijskim postupcima* uopće moguće postići nekakve učinke. Performativna dimenzija ideološkog govora je u tome *da sam uspostavlja uvjete za mogućnost svojega djelovanja*. Ritualna deklamacija književnoga establishmenta je prema tome još od samog početka u javnu komunikaciju uvodila "magijske", tj. fašistoidne elemente.

Još značajnija je druga pretpostavka ritualizacije u politici: naime vjera da je predmet njenih napada moguće doseći pomoću magijskih sredstava. Budući da je "predmet napada" bila jednostranačka "vlast", to znači da je ritualno-recitatorska politička praksa svoj predmet *uspostavljala na način magijskog objekta*. Jednostavno govoreći, antagonizam prema "vlasti", što ga je proizvodila ritualna deklamacija, izvira o iz fascinacije vlašću. To je temeljna karakteristika klasične disidentske pozicije iz pedesetih godina.

Klasično disidentstvo zasnivalo se na vjeri u "svemoć vlasti". Zato je bilo sasvim upotrebljivo za održavanje te iste "vlasti": značajno je da su šuplje fraze disidentskog diskursa prije ili kasnije prelazile u diskurs vlasti, iz jednostavnog razloga jer je mit o svemoći "vlasti" pomagao pri očuvanju i obnavljanju odnosa gospodstva. Teorija jednostranačke vladavine, koju smo razvili u osamdesetim godinama, pokazala je zašto je takav mit bilo uopće moguće postaviti i kako je pomogao održavati tadašnju vladavinu. Jednostranačko gospodstvo zasnivalo se na *vanekonomskom nasilju*: na kombinaciji represivnih i ideoloških aparata države. Ideologija "svemoći" bila je dio ideološkog nasilja. Disident je bio, takoreći, idealni interpelator staljinističke ideologije. Iz fascinacije navodnom svemoći navodne vlasti nije bilo moguće niti načeti odnose gospodstva. Upravo suprotno, najveći povijesni doseg te ideologije bio je da je postala osnovom kulturnih aparata jednostranačkog gospodstva i da je svoje vjernike promovirala u idealne kulturne birokrate. Podjela vlasti ili "koalicija" političke i kulturne birokracije, do koje

je došlo u zadnjih petnaest godina jednostranačke vladavine kod nas, naznačivala je povijesni domet jednostranačkog gospodarstva: njegovu sposobnost da vlada skoro isključivo pomoću ideološkog nasilja ideoloških aparata.

Kulturna tragedija našega postkomunizma je u tome da književni establishment nikada nije bio sposoban napustiti poziciju klasičnog disidenstva. Zato i u demokratskim bitkama koje su dovele do sloma komunizma nije mogao odigrati nikakvu ulogu. Još gore od toga, u dijalektici demokratskih bitaka uloga disidentskoga moralizma bila je prije reakcionarna i ometala je temeljnu društvenu preobrazbu koja se događala, grubo govoreći, cijelih osamdesetih godina. To je moguće prepoznati i retroaktivno: disidentski diskurs je odredio ideološku pozadinu na kojoj je prva demokratska "vlast" prouzročila postkomunističku katastrofu.

Fascinacija vlašću doduše je jasno vidljiva iz političkog djelovanja onih nosilaca disidentskog diskursa koji su nekako došli do položaja s kojega su mogli utjecati na političke poteze. No, prvo razdoblje političke demokracije bilo je kod nas vrijeme najopakijih napada na društvenu demokraciju i na dostignuća preobrazbe osamdesetih. Mogli bismo čak reći da je to bilo "jakobinsko razdoblje" koje je uspostavilo opće uvjete za termidor partitokracije i liberalne političke demokracije. Trenutak je bio opasan, takva "normalizacija" lako prelazi u fašizaciju.

Na sreću, nije dugo trajao, no uzrok tome nije toliko u unutrašnjoj slabosti disidentske ideologije koliko u udruženim snagama demokratskih sila i demokratskih mehanizama koji su ipak bili uspostavljeni. Zato je posredno djelovanje te ideologije možda i opasnije: njena fascinacija autoritarnošću neizbježno je vodi k autoritarnim izborima u polju politike. Komplementarno autoritarne politike mogu poprimiti od nje utemeljenost koju same inače nisu sposobne proizvesti.

ZAKLJUČNO

Fašistoidni učinci u ovome trenutku (1994, op. pr.) dolaze od masovnog "razočaranja demokracijom" i od vladajuće kulture koja se organizira oko spontane estetske ideologije školske književnosti. Prvi sastojak potiče i krije autoritarne težnje u politici, drugi tim težnjama daje vanpolitičko uporište u vjeri. Estetska ideologija sama po sebi ne bi bila fašistoidna kad kulturnim establishmentom ne bi vladala "disidentska" ideološka fascinacija vlašću. Pojedinačna fašistoidna djelovanja ne mogu dovesti do stvaranja fašističkog pokreta, sve dok ne dođe do sistematske povezanosti među njima.

Antifašistički otpor mora dakle onemogućiti fašistotvorni "spoj" između tih sastavnih dijelova. Temeljni uvjet za otpor je da javnost *prepoznaje fašistoidnost*, gdje god se pokaže. Sadašnji boj protiv fašizma ima dakle svoju "prosvjetiteljsku" dimenziju: ona počinje time da raskrinkava fašistoidna posezanja, pozicije, politike.

Ali demistifikacija je tek početak. Ovog trena čini se da je glavni zadatak u *rekonstrukciji javnoga prostora*, u uspostavljanju autonomnih javnosti koje će sezati iznad banalnoga udjela u stranačkim politikama. U tome je bitka protiv fašizma *kulturno pregalaštvo*, množina kulturnih produkcija i u tome je njen povijesni značaj. Ako nam uspije otvoriti kulturni "prostor", i "zona" stranačke javnosti dobit će svoje mjesto, djelomično i ograničeno mjesto koje joj pripada.

Tad ćemo moći početi razmišljati i o oblicima demokracije koji bi sezali preko parlamentarizma i onkraj sistema stranaka: o oblicima *neposredne demokracije*, o *regionalizmu*, o *oblicima samouprave i samoupravljanja*. Tada će biti moguće aktivirati i velike snage ovdašnjih tradicija: najzad, to je društvo izvelo autentičnu revoluciju u ime ideja socijalne i internacionalne solidarnosti. Iskustvo antifašističke narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, najpouzdanija je povijesna osnova za suvremeni antifašizam i za promišljanje o strateškom usmjerenju ovdašnjeg društva. Kritiku jednostranačke vladavine nije moguće završiti ne uzmemo li u obzir velike

povijesne preobražaje koje je ta vladavina uspješno izvršila uprkos svim svojim ograničenjima i *upravo zato jer ju je pokretala dinamika "autohtone" revolucije, izvedene na način narodne fronte*. Antifašističku politiku danas također nije moguće zasnovati, ako ne završimo kritiku jednostranačja, polazeći iz one kritike i iz onih *političkih praksa* koje su se protiv jednostranačja uspješno borile još u vrijeme staroga sistema. Obnova *teorijske razine* tadašnjih kritika i alternativnih politika zato je jedan od prvih uvjeta za uspjeh antifašizma sada i ovdje.

"Razočaranje demokracijom" tad će se moći uzdići u trijeznu spoznaju o ograničenjima stranačke političke demokracije, u prosudbu o tome što može predstavnička politička demokracija i što od nje nije moguće očekivati. "Razočaranje demokracijom" samo je druga strana fascinacije vlašću. A oboje su samo listovi uvodnih stranica u knjizi buduće povijesti. Sve druge još čekaju da ih ispišemo tisućama rukopisa i tipografija, da ih iscrtamo tolikim slikama naše suvremenosti

Koliko fašizma – drugi put

U sadašnjoj raspravi o fašizmu vjerojatno je značajno to da su je pokrenuli mediji, a ne, recimo, nekakva javnost, nekakav glas društvene kritike. Nisu je započeli ni alternativci, a još manje etabrirana politika. Od političkog establishmenta to se zapravo i nije moglo očekivati, i to iz općeg razloga što čitavo vrijeme višestranačke demokracije nije započeo nikakvu intelektualnu diskusiju, već je mnoge i zatro. Zatim i iz posebnog razloga jer politički establishment gaji osobito nagnuće, možda čak i sklonost prema desnici, uključujući i krajnju desnicu. Dokaz tome je npr. to da čak i viđeni predstavnici obiju stranaka koje se doduše zauzimaju za "toleranciju", tu i tamo posežu za rasističkim žargonom. Na to ukazuje i vladina prostacka oholost kod pregovora sa sindikatima, naročito ako je uspoređujemo s njenim medenim sluganstvom kada se bratimi s vrhuškom katoličke crkve

Alternativa i kritička znanost tu su diskusiju doduše već više puta pokušale staviti na dnevni red, ali sve do sada bez posebnog uspjeha. U godini koja je protekla od zadnjih pokušaja (1995. op. pr.), očito se promijenilo štošta što je i medije, koji su se do sada takoreći isključivo fascinirali stranačkom vladavinom, odvelo k problematici koju u tim uskim granicama, barem do sada, nije bilo moguće obraditi. Najvažnija promjena je vjerojatno u tome da su se "fašistoidni simptomi" zgusnuli u okvirima same parlamentarne politike, da su se ekstremne i populističke politike ostvarile u okvirima političkog establishmenta, tako da sada više nije potrebno napustiti intelektualno nezahtjevnu kolotečinu parlamentarističkog establishmenta da bi nam se "fašizam" predstavio kao problem vrijedan promišljanja.

U tome je već i prvi paradoks diskusija o fašizmu: u nekim okolnostima, vjerojatno i u nekim sadašnjim, javne diskusije o fašizmu dokazuju upravo moć fašizma. Čini se

kao da su te rasprave upravo dostignuće fašizma samoga koji je izborio pravo da se kvalificira za predmet javne diskusije. Mnoge zato obuzima nelagoda već pri samoj upotrebi izraza "fašizam": s jedne strane imamo osjećaj da "slikamo vruga", s druge strane čini se kao da nam ruku pri tome slikanju vodi sam fašizam.

Na području "novih demokracija" diskusije se vjerojatno prvi stvarno poduhvatio Milan Popović u *Borbi*. U proljeće 1992. upozorio je da nacistička tehnologija pri legitimaciji vlasti još nije dovoljna da bi, recimo, režim u Srbiji ili Hrvatskoj proglasili za fašistički u pravom značenju: "... ti režimi ne mogu postati fašistički... prije svega zbog svoga (napola) perifernog, krajnje ovisnog statusa u hijerarhizovanom svetskom sistemu, odnosno u svetskoj ekonomiji". Za vrijeme izborne bitke početkom 1993. isti se pisac u istom mediju vratio problemu pod rječitim naslovom: "Ipak fašizam". Smještaj "postkomunističkih" društava na (polu)periferiju svjetskog sistema ovaj put je interpretirao pomoću Chomskyjeve teorije fašizma (*Detering Democracy*, 1991), u okviru koje je "rubnost" (kao paradigmatično u Italiji poslije Prvog svjetskog rata, s nekim modifikacijama također u Njemačkoj, kao i u Južnoj Americi u drugoj polovici stoljeća, danas u brojnim državama "trećega svijeta") upravo jedan od uvjeta za razvoj fašistogene dinamike. Ta dinamika protječe tipično u tri faze: 1. etapa, u kojoj reakcionarne sile u svjetskom centru nude posrednu potporu ili čak neposredno instaliraju fašističke aparate na periferiji; 2. etapa, u kojoj narasta napetost između (demokratskog) centra i nekadašnjeg (fašističkog) klijenta; 3. etapa, etapa neposredne konfrontacije. Popović navodi još neke argumente, u kojima se poziva i na Wallersteina, i moramo priznati da se njegova analiza u međuvremenu u velikoj mjeri potvrdila upravo u režimima koji ga najviše zanimaju: Miloševićev režim oscilira između prve i druge faze, s tim da je uglavnom već prešao u drugu; Tuđmanov režim isto tako oscilira između prve i druge faze, ali se, za sada, održava pretežno u prvoj. Da li je ta teorija upotrebljiva za ovdašnje

(slovenske, op pr) odnose? Moguće je opaziti barem to da protagonisti ovdašnje fašizacije silno nastoje stupiti u "prvu etapu": za "teorije" o "komunističkoj zavjeri", pozive da demokracija još nije osigurana i da zato nacionalističku revoluciju treba pokrenuti u "drugu fazu", za hipoteze o "udbomafiji", čak i za neke karakteristike međunarodnog povezivanja, vidljivo je da spadaju u logiku prve etape fašističke dinamike. Po tome, barem politički ako ne i šire socijalno, postoji mogućnost da se i kod nas pokrene fašistotvorna dinamika.

Ali budimo i dalje skeptični. Protiv upotrebe izraza "fašizam" možemo navesti još više rezervi. Prva je čisto metodološka: treba se bojati toga da suvremene pojave promišljamo pomoću kategorija iz prošlosti i tako promašimo upravo ono što je kod njih najznačajnije, naime njihovu aktualnost. Druga zadržka je etička: etiketa fašizma neosporno proizvodi stigmatizaciju; sjetimo se kako su oznaku zlorabili, npr. kad su pokušali kriminalizirati punk, i kako smo se sami zauzimali protiv takvih metoda političke borbe. Na kraju, "šaranje" s tako ekstremnim izrazom je i politički problematično: kome prikačimo tu oznaku, tome oduzimamo političku legitimnost. Prema tome u krajnjoj konsekvenci guramo ga k nelegitimnim, upravo "fašistoidnim" postupcima i usmjerenjima.

Te neprilike nisu nove. Skoro svi njihovi elementi pokazali su se npr. u njemačkim obračunima s nacističkom prošlošću. A naš sadašnji položaj čini se zapleteniji od njemačkog. Tamo je glavno pitanje ipak bilo "sjećanje" i "konstrukcija prošlosti", koje je pogadalo samo jedan, iako divovski problem. Nas su pak zatekla dva povijesna pitanja istovremeno, pitanje domaćeg fašizma prije 1945. i pitanje jednostranačke vladavine poslije Drugog svjetskog rata. I ujedno još dvije teškoće sadašnjosti: uspostava države u duhu nacionalizma s izrazitom "Blut und Boden"-retorikom *Demos*a, začinjenom lokalnom inačicom rasizma, naime "balkanizmom", te nicanje radikalno desnih i populističkih politika. I okolnosti u kojima se sukobljavamo s tim

pitanjima bitno su lošije nego što su bile u nekadašnjoj Saveznoj Republici Njemačkoj: "adenauerovska" Njemačka je, uprkos svim prigovorima koje bi mogli imati i koje su i imali i izražavali kritički duhovi i pokreti, ipak uspostavila čvrst ustavni okvir parlamentarne demokracije, dopunjen "neovisnom javnom sferom", intelektualne snage i prestiža, kakvima bi se kod nas približili samo da su osamdesete trajale još nekih deset godina. Kod nas je ustavni okvir još uvijek razmjerno slab, također i bez odgovarajućih osnova, kako u pravnom sistemu, tako osobito u, da upotrijebimo Habermasov izraz, "etičkom građanskom konsenzusu". Nezavisne javne sfere uopće nema; još gore, sve etablirane političke snage do sada su se na neki način angažirale na njenom uništavanju.

Ako pomislimo na veliki udio koji su u Njemačkoj pri obračunu s poviješću, u bitci protiv neonacizma i protiv fašistoidnih ispada desne politike, imali pokreti šezdesetih godina i njihova bogata nasljedja, možemo opaziti značajnu paralelu u ovdašnjoj povijesti. Paralelu koja nas ponovo upozorava na pad u političkoj kulturi i općim društvenim odnosima, do kojega je u nas došlo s uvođenjem parlamentarne demokracije. U doba "vanparlamentarne opozicije" i novih društvenih pokreta u zapadnoj Evropi i kod nas su izniknuli društveni pokreti koji su zajedno s brojnim kulturnim, subkulturnim i kontra-kulturnim pobudama, osobito pak u sudjelovanju s tada cvatućom teorijskom produkcijom, stvorili začetak neovisne i slobodne javne sfere izvan vladajuće i etablirane, tada jednostranačke politike. Ta strukturna društvena preobrazba vjerojatno je temeljni uzrok tome da je napokon došlo i do preobrazbe u tehnologiji državno-političkog odlučivanja, što znači, do uvođenja parlamentarne stranačke demokracije.

Jedno od opažanja koja nam se nameću već pri letimičnom promišljanju o bližoj prošlosti, jest da *smo u povijesnoj dimenziji, na razini društvenih događanja u širem smislu (ekonomski, politički, ideološki) cijelo vrijeme već uključeni u "evropska" događanja*. Da si ne bi isuviše olakšali dokazi-

vanje, možemo čak izuzeti šezdesete godine, jer su stvarno bile prilično iznimna svjetska konjunktura, iako je vrijedno pažnje da je do prve veće manifestacije "šezdesetih" došlo tako reći istodobno u Berkeleyu i u Ljubljani, i da su u mitskoj šezdesetosmoj studenti u Beogradu držali univerzitet dulje nego li igdje drugdje. Izuzeti možemo i značaj koji je imao jugoslavenski samoupravni socijalizam za naprednu svjetsku diskusiju, i teoretski, politički i ideološki značaj koji je nesumnjivo imao jugoslavenski "treći put u socijalizam". Također možemo privremeno zanemariti i pokret nesvrstanih, prvi i barem neko vrijeme uspješan način organiziranja "prezrenih na svijetu", u kojemu je Jugoslavija imala vodeću ulogu. Također nećemo govoriti o usponu društvene i političke misli kod nas, koji se s jedne strane crpio iz tog "učesća u svjetskoj povijesti", a s druge ga je učvršćivao, tjerao naprijed i ujedno kritizirao.

Ograničimo se na vrijeme "vanparlamentarnih opozicija" na Zapadu i kasnijih društvenih pokreta. U parlamentarnim demokracijama ti su novi politički oblici istupili iz etabliranih političkih aparata i uspostavili nov politički život, nove oblike i nove "stilove" organiziranja i proizveli alternativne javnosti. No kod sebe smo bili izvan establishmenta već unaprijed zbog prirode političkog sistema, ali smo isto tako morali izraditi nove oblike, obrasce i stilove, osobito, naravno, "novu" javnost, što znači pravu javnost kao alternativu "unutrašnjoj javnosti" establishmenta i onoj "lažnoj javnosti" koja je bila samo ideološki aparat jednostranačke države. Kao što su u parlamentarnim demokracijama izvanparlamentarni pokreti morali izboriti prodor u mehanizme odlučivanja, tako smo i kod sebe morali naći puteve kako da prodremo u "sistem". Kao što u parlamentarnim demokracijama to nije bilo moguće bez kritike naprednih i lijevih sistemskih organizacija, pogotovo komunističkih i socijaldemokratskih stranaka, tako je i kod nas to zahtijevalo kritiku jedine stranke, naime komunističke monopolističke stranke. Kao što su vanparlamentarizam i novi društveni pokreti na Zapadu doveli do preobrazbi u političkom

establishmentu ("eurokomunizam", dolazak socijalnih demokracija na vlast), tako je i kod nas alternativa postigla preobrazbu političkog establishmenta, naime kraj jednostranačja i uvođenje parlamentarne demokracije.

Uvođenje parlamentarne demokracije isprva nije bilo ništa drugo nego prilagodba državno-političke sfere dubljim promjenama u društvu. Iz niza raznorodnih razloga, na koje smo dijelom upozoravali već za samog događanja, a dijelom će ih u budućnosti još trebati analizirati, došlo je do toga da je posljedica u velikoj mjeri likvidirala svoje uzroke. I taj proces tijesno je povezan s "europskim" i čak sa svjetskim povijesnim događanjima: uspon neoliberalizma najprije u metropolama i zatim u svjetskim razmjerima; sustajanje obnovljenih komunizama; izborni porazi socijalne demokracije. Zbog specifičnosti razvoja u demokratskom sistemu sada ponovo sudjelujemo u evropskoj i u svjetskoj povijesti, iako više ne na njenom progresivnom, već na regresivnom kraju: naš ovdašnji razvoj sada je dio općeg događanja u "Istočnoj Evropi". Da to "sudjelovanje" u mnogo čemu poprima manje drastične oblike, dokaz je da ono već od svog početka uopće nije bilo nužno. U dosadašnjim analizama smo se i iz praktičnih polemičnih razloga bavili osobito politikama desnice, Demosa, reakcionarnih skupina i nekadašnjih komunista, koje su proizvele taj regresivni obrat. Preostaje nam doduše značajniji dio zadatka: analizirati politike koje su omogućile protuudar. Svakako je vrijedno promišljanja kako je alternativa protratila ili izgubila u kratkom vremenu između 1989. i 1990. hegemoniju, koju je stvarala deset, petnaest godina. Također je vrijedno analize kako društveni učinci alternativne hegemonije, koji su se činili tako dubokima, sve više popustaju konzervativnoj i čak reakcionarnoj "restauraciji". Te analize morat ćemo tek obaviti: za sada neka nam bude dovoljna konstatacija da su i ovdašnji novi populizam, novi "fašizam", novi desni ekstremizam, načini na koje sudjelujemo u evropskoj ili čak svjetskoj povijesti. To ne znači naravno da su ti fenomeni bilo kako "nužni": možda

ih upravo ovdje prvi uvjerljivo uklonimo. To samo znači da su stvarni, da se kroz njih ostvaruje povijesna "logika", koja je šira od lokalne, koja je dublja od svakodnevnih političkih peripetija.

Dimenzije "restauracijskog" udara su divovske: uvođenje perifernoga kapitalizma s "obnovom", tj. ovako ili onako nasilno uvođenje prilično zaostalih kapitalskih odnosa; uspostava države na nacionalističkoj ideologiji; ukidanje neovisne javne sfere i monopolizacija političkoga procesa u rukama stranačkih, vlasničkih, čak i ideoloških "elita".

Čini se da su upravo ti uznemirujući dosezi "prijelaza", koji su u velikoj mjeri uništili dostignuća društvenog preobražaja zadnjeg desetljeća, stvorili stanje na koji se dio društva i dio političke klase odaziva fašistoidnim reakcijama. Pravo pitanje naime nije da li ova ili ona politička grupacija stvarno poseže za fašistoidnim metodama, još manje odaju li ovaj ili onaj političar i političarka poteze koji bi ih mogli kvalificirati za "vodu" i volju da te talente primijene. Prava pitanja glase: postoje li stvarno okolnosti u kojima ekstremna politička usmjerenja imaju šansu i autoritarne ličnosti mogućnost uspjeha, te u čemu su uzroci tih okolnosti.

Zavodljiva je, iako unekoliko staromodna teza da liberalna demokracija automatski proizvodi fašistoidne učinke i da je u sistemu parlamentarne vladavine uklanjanje tih "refleksa" nekakav stalni zadatak. U pesimističnijim varijantama ta teza kazuje da je fašizam jedan od mogućih odgovora na unutrašnja proturječja parlamentarizma i da zato klasične liberalne politike nisu uspješne u borbi protiv fašizma. Ali, ako i prihvatimo taj, po našem mišljenju unekoliko pojednostavljen pogled, možemo opaziti da su svejedno potrebni još i dodatni razlozi, posebne okolnosti u kojima "fašistoidni sporedni proizvodi" liberalne demokracije postaju stvarno značajni.

Jedan od takvih posebnih razloga može biti nesigurnost koja zahvaća šire skupine stanovništva. U sadašnjim okolnostima pospješena socijalnog raslojavanja, gospodarskog

preoblikovanja i perifernog uključivanja u svjetski kapitalistički sistem, taj je uvjet svakako ispunjen.

Taj razlog možemo odrediti i drugačije: fašizam može biti način rješavanja stvarne krize u postojećim odnosima gospodstva i iskorištavanja. Mada je prije izvjesnog vremena izgledalo da je kriza jednostranačke vlasti i odgovarajućeg sistema iskorištavanja već razriješana, uvođenje perifernoga istočno-evropskoga kapitalizma prouzročilo je dublju krizu, možda upravo stoga što je on, s obzirom na već dosegnuti povijesni nivo slovenskog društva, anakron i što zbog svoje zaostalosti pokreće kritične učinke.

Sljedeći razlog može biti socijalno-psihološki: važnost masovnog ressentimenta kod širih skupina koje imaju osjećaj da im se "dogada nepravda". U trenutku kad se uspostavlja nova klasna vladavina i u društvu u kojemu je, kako su dokazivala sociološka istraživanja, egalitarizam bio duboko usidrena ideologija širokih masa, i taj je uvjet ispunjen. Pogotovo ako se istovremeno kod sve širih slojeva produbljuje svijest da su odvojeni od procesa političkog odlučivanja i raste osjećaj nemoci. Dogada se i to da te psihološke procese neke političke grupacije još i posebno njeguju i potpiruju; s druge strane, do sada ni jedna politička skupina nije bila sposobna uspostaviti uvjerljivu alternativu ni liberalnom perifernom kapitalizmu ni sve opasnijoj monopolizaciji gospodarske, političke i opće društvene moći u rukama "nove" klase.

Napokon, u suvremenim parlamentarnim demokracijama je već više ili manje jasno da sistem ne može preživjeti ako ga ne podupire slobodna javna sfera koja je nezavisna od političkog establishmenta u užem značenju. Stranačka demokracija može preživjeti samo u "političkoj" okolini koja je mnogo šira od stranačkog parlamentarizma. Upravo taj uvjet kod nas nije ispunjen, i što je još gore, danas smo od tako nečega udaljeni više nego što smo bili u zadnjim godinama jednostranačke vladavine. Možemo pretpostaviti da je više ili manje jasan osjećaj o tom dramatičnom nedostatku onaj razlog koji je na kraju i ideološke aparate višestranačkog sistema naveo da otvore diskusiju o fašizmu.

Možda se možemo nadati da će ta rasprava barem pripomoći uspostavljanju javne sfere i širenju političkog prostora onkraj okvira stranačkog establishmenta.

Najizazovniji dio sadašnje epizode fašizma i antifrašizma nije politički fašizam, taj je već dulje s nama, već kulturnjački fašizam koji izgleda nov. Unekoliko stereotipno objašnjenje sadašnje radikalizacije značajnog dijela kulturnjačkog establishmenta znači da se "umna elita",¹ nakon što je obavila svoj herojski posao pri uvođenju demokracije, sada u trenutku "normalizacije", osjeća odbačenom i zato pribjegava krepkijim registrima. Suprotno tome mišljenju, predlažemo tezu da "umna elita" i dalje nastavlja svoj nekadašnji herojski posao, da je njen posao sada kao i nekada uperen protiv začetaka neovisne javne sfere i da sprečava uspostavljanje one intelektualne pozicije koju omogućuje upravo razvijena demokracija. Ako *Kulturni forum* već nije antikulturan, sigurno je sasvim antiintelektualistički.

Uzor njihovog djelovanja je naime klasično moralističko spisateljstvo, vrsta angažmana koji povijesno pripada prvoj polovici evropskog devetnaestog stoljeća, tj. poziciji u kojoj je jedina javnost bila građansko-književnička i kada prave političke javnosti još nije bilo. Suprotno tome, suvremena se intelektualna pozicija razvila tek krajem devetnaestog stoljeća, što znači u vrijeme razvijenoga parlamentarizma, masovnog tiska i razvijene javne sfere, koja seže preko okvira parlamentarne politike. Tu poziciju su, naravno, sazdali kako radnički pokret tako i razmah socijalizma te, naravno, polet opće pismenosti. U osnovi toga procesa je intelektualni odgovor na krizu evropske civilizacije. Želimo li taj prijelom i anegdotski smjestiti, možemo ga datirati Dreyfusovom aferom. Tada je uspostavljena uloga intele-

1. "umna elita" — u slovenskom originalu "razumniška elita". Autor se poziva na polemiku u slovenskim medijima, aktualnu u vrijeme pisanja (1995.), gdje su određene grupe intelektualaca nazvane "umnicima" [razumniki] i "pravednicima" [pravičniki], u obostrano pejorativnom smislu.

ktualca, koji svoje stručno znanje primjenjuje izvan njegova neposrednog područja, što znači, u političkoj javnoj sferi.

Uloga intelektualca u jednostranačkom sistemu podsjećala je na intelektualnu ulogu u Heineovom vremenu, upravo stoga jer ni u Heineovo doba kao ni u doba jednostranačja nije bilo nikakve političke javne sfere. Ipak su tu društvenu poziciju kod nas dokrajčili već studentski pokreti u šezdesetima. Kasnije je upravo nova teorijska inteligencija u sudjelovanju s pokretima kulturne samoorganizacije omladinskih masa i kasnije s novim društvenim pokretima započela uspostavljati nezavisnu sferu političke javnosti, izvan jednostranačkoga državnog aparata. Pri tom povijesnom preokretu, koji se uspješno dovršio negdje sredinom osamdesetih, klasična "disidentska" pozicija nije imala nikakvu ulogu; upravo suprotno, tada je već bila ideološka sastavnica kulturnoga establishmenta i, prema tome, na drugoj strani barikade

Sadašnja fašizacija mandarinskog establishmenta pokušava ponovo primijeniti upravo taj uzorak građanske "književničke" i ograničene "javnosti", i svojim radikalizmom dokazuje povijesnu krizu, vjerojatno i kraj povijesnih potencijala takvog arhaičnog "intelektualizma". To možda na svoj način dokazuje da je pri mehanizmima parlamentarne demokracije ipak ponovo počela osnaživati nezavisna i šira sfera političke javnosti koja je jamac za uspješno djelovanje parlamentarizma, a ujedno i područje u kojemu je moguće razvijati modernu evropsku intelektualnu poziciju. Zato pak, uza sav mrak koji širi novi fašizam starih inteligenata, možemo biti optimisti. Naravno, pod uvjetom da uspješno razvijamo te začetke koji su povijesni uzrok toj radikalizaciji. Ako budemo pomagali razmahu te sfere, mandarinski će fantomi sami od sebe ishlapjeti. Ta, i tako su samo vampiri sa smetlišta povijesti.

Bibliografski podaci:

Poslije krađe revolucije, neobjavljeno, predgovor hrvatskom izdanju, 23. rujna 1998.

Koliko fašizma?, Republika br. 218 (620), god. III, Ljubljana, 10 kolovoza 1994 - br. 237 (639), 30 kolovoza 1994 (20 nastavaka s raznim redakcijskim naslovima).

Koliko fašizma - drugi put, Dnevnik br. 211, god. XIV, Ljubljana, 5. kolovoza 1995 (redakcijski naslov: *Kraj arhaičnog umništva?*).

Pakleni stroj, neobjavljeno.

50, Republika br. 57 (816), god. IV, Ljubljana, 28. veljače 1995 (redakcijski naslov: *Politička kasta je iz pomirenja načinila folklor*).

Još ima vremena, Dnevnik br. 120, god. XLV, Ljubljana, 6. svibnja 1995 (redakcijski naslov: *Država još ima nešto vremena*).

Nakon trijumfa, Dnevnik br. 134, god. XLV, Ljubljana, 20. svibnja 1995 (redakcijski naslov: *Neuspjela pomirbena poruka*).

Liberalizam danas, Dnevnik br. 68, god. XLV, Ljubljana, 11. ožujak 1995 (redakcijski naslov: *Liberalizam jučer i danas*).

Utopija i samoobrana duha, neobjavljeno.

O autoru

Rastko Močnik [1944] - sociolog i semiotičar, redovni profesor sociologije kulture na Filozofskem fakultetu Sveučilišta u Ljubljani, gostujući predavač na sveučilištima u Francuskoj, Rusiji i Bugarskoj

Objavio je više knjiga s područja humanističkih i društvenih znanosti (*Mesčevo zlato - Prešern v označevalcu*, 1981; *Raziskave za sociologijo književnosti*, 1983; *Beseda besedo*, 1985; *Extravagantia*, 1994; *Extravagantia II - Koliko fašizma?*, 1995; *Alterkacije*, Beograd 1998) i uredio nekoliko zbornika. U pripremi je njegova nova knjiga *Rasprave o vednosti, verovanju in instituciji*.

Foto: Jane Štravs

Napomena priređivača:

Ovo izdanje knjige Rastka Močnika *Ekstravagancije II — Koliko fašizma?* razlikuje se od slovenskog po posve drukčijem slijedu tekstova. Na račun kronološkog slijeda, priloge, koji su svi napisani 1994/95., grupirali smo tako da jasnije daju prepoznati svoje, hegelovski rečeno, unutrašnje diskurzivno i ujedno propedeutičko napredovanje od metametodoloških refleksija (pitanje intelektualnog i društvenog angažmana, teorijske alternative, status kritičkog mišljenja), preko osnovne tematike (refašizacija društva i antifašistička tradicija u suvremenim političkim uvjetima nakon pada berlinskog zida) do skica za teorijske dijagnoze i analize. Uvjereni smo da ta urednička intervencija u izvorno izdanje odgovara Močnikovom razlikovanju dvaju tipova kritičkog angažmana, odnosno "prosvjetiteljskom" i analitičkom karakteru kritičke intervencije.

Nadalje, to unutrašnje diskurzivno napredovanje se očituje, po našem mišljenju, i u žanrovskoj raznolikosti priloga, od eseja preko komentara i intervencija do nacрта za studije u kojima su ponudeni mogući teorijski odgovori na pitanja koja ostali prilozi ili nagovještavaju ili pretpostavljaju.

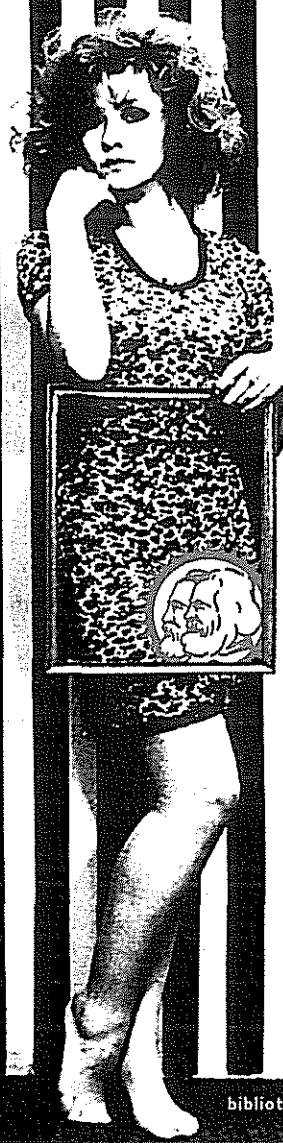
Zahvaljujemo Rastku Močniku na pomoći pri rješavanju terminoloških dvojbi. Osobito nas je zadužio svojim nesebičnim trudom kojim je za predgovor hrvatskom izdanju iz temelja ponovo reflektirao ove svoje intervencije, tako da sam predgovor ima značaj novog priloga.

Despite his errors, he was a man for whom our economic system held few surprises. His books will be worth reading as long as capitalism endures.

JOHN CASSIDY / THE NEW YORKER

Sort of 19th-century Julie Burchill minus schoolgirl illiteration plus Hegel's brain (turned upside down), irreverent, mocking, sarcastic, witty, savage, provocative and with driving, irresistible argument. If it were a single it would be "satisfaction"!

MARK SIMPSON / INDEPENDENT ON SUNDAY

U mnogom pogledu KOMUNISTIČKI MANIFEST vrijedi ipak više od Evanđelja kao lektira za mladi naraštaj.

RICHARD RORTY

Rastko MOČNIK: Koliko fašizma?

biblioteka bastard - B 10

izdavač: Arkzin d o o.

Republike Austrije 17/1, 10000 Zagreb

direktor: Vesna JANKOVIĆ

za izdavača: Dejan KRŠIĆ

urednički kolegij biblioteke: Boris BUDEN, Ljiljana FILIPOVIĆ, Dejan KRŠIĆ, Igor MARKOVIĆ [izvršni urednik], Borislav MIKULIĆ [urednik edicije *teorija*]

graphic & treatments: Dejan KRŠIĆ & RuTta D.D

software & hardware: Microsoft Word 5.0, Adobe PageMaker 6.0, Adobe Photoshop 4.0, Quadra 650, PowerMacintosh 8500/120, PowerMacintosh 7100/80, Umax Vista S8, HP LaserJet 4

fontovi: Scala [Martin Majoor, FontFont], Filozofia [Zuzana Licko], Ottomat [Claudio Piccinini, Emigre Type Foundry]

portret [157]: Jane ŠTRAVS

foto [28/9]: Ema BONIFAČIĆ

pre-press: Mario by HandDesign

risak: KerschOffser

Ježdovečka 112

Zagreb 1998/1999

Ovo izdanje finansijski su pomogli:
Fund for Central and East European Book Projects

SUPPORTED BY
CEUPRESS
BUDAPEST

